

~~NE~~ POSTOJI BOG

Naslov originala: There is a ~~no~~ God – How the world's most notorious atheist changed his mind, Antony Flew

Prevod: dr Jovana Vučković

Izdavač: Centar za prirodnjačke studije, www.creation6days.com

Prvo izdanje: 2020.

Tehničko uređenje: CPS

Tiraž: 1000

Štampa: Lion

Dr Entoni Flu

~~NE~~ POSTOJI BOG

**Kako je najpoznatiji svetski ateista
promenio svoje mišljenje**

Sadržaj

- Predgovor	7
- Uvod	25
- Prvi deo: Moje poricanje Božanskog	
1. Stvaranje ateiste	31
2. Gde dokazi vode	47
3. Smireno razmotreni ateizam	73
- Drugi deo: Moje otkriće Božanskog	
4. Hodočašće razuma	89
5. Ko je napisao zakone prirode	96
6. Da li je univerzum znao da dolazimo?	110
7. Kako je život oživeo?	117
8. Da li je nešto nastalo ni iz čega?	125
9. Nalaženje mesta za Boga	135
10. Otvoren za svemoć	141
- Dodaci	145

PREDGOVOR

„Poznati ateista sada veruje u Boga: jedan od vodećih svetskih ateista sada veruje u Boga i to zasniva na manje-više naučnim činjenicama.” Ovo je bio naslov koji je 9. decembra 2004. godine objavio Asošijeted pres (Associated Press) i nastavio: „Britanski profesor filozofije, koji je više od pola veka bio vodeći šampion ateizma, promenio je mišljenje. On sada veruje u Boga i to zasniva na manje-više naučnim činjenicama, a to potvrđuje u snimku koji je objavljen u četvrtak.” Izjava je skoro istog trenutka postala medijski događaj i podstakla glasine i komentare širom sveta na radiju i televiziji, u novinama i na internetu. Priča je doživela takav zamah da je AP objavio dva naknadna izdanja koja se odnose na originalnu objavu. Tema ove priče i mnogih naknadnih špekulacija bio je profesor Entoni Flu (Antony Flew), autor više od trideset profesionalnih filozofskih radova koji su odredili kretanje ateizma u proteklih pola veka. Zapravo, njegova „Teologija i falsifikacija” (Theology and Falsification), prvi put predstavljena 1950. godine na sastanku Sokratskog kluba na Oksfordskom univerzitetu kojim je predsedavao K. S. Luis (C. S. Lewis), postala je jedna od filozofskih publikacija koja se najviše preštamovala u prošlom veku. Sada on, po prvi put, objašnjava argumente i dokaze koji su ga naterali da promeni mišljenje. Ova knjiga, na neki način, predstavlja ostatak priče.

Odigrao sam malu ulogu u ovoj priči AP-a jer sam pomogao da se organizuje simpozijum i video u kome je Toni Flu objavio ono što je naknadno duhovito nazvao svojom „konverzijom”. U stvari, od 1985. godine pomogao sam da se organizuje nekoliko konferencija na kojima je on branio slučaj ateizma, tako da je ova knjiga lična kulminacija putovanja koje je počelo pre dve decenije.

Zanimljivo je da se reakcija Fluovih ateista na ovu priču pretvorila u histeriju. Jedan ateistički veb-sajt zadužio je dopisnika da na mesečnom nivou izveštava o Fluovom napuštanju prave vere. Prazne uvrede i dečje karikature bile su uobičajene u slobodomislećoj blogosferi. Isti ljudi koji su se žalili na inkviziciju i spaljivanje veštica sada su uživali u sopstvenom lovu na jeres. Zaštitnici tolerancije nisu se sami pokazali kao tolerantni. Postalo je očigledno da nemaju samo religiozni fanatici monopol na dogmatizam, neuljudnost, fanatizam i paranoju.

Međutim, besna rulja ne može da piše istoriju. A Fluova pozicija u istoriji ateizma prevazilazi bilo šta što današnji ateisti imaju da ponude.

FLUOV ZNAČAJ U ISTORIJI ATEIZMA

Nije preterano reći da u poslednjih stotinu godina nijedan mejnstrim filozof nije razvio tako sistematsko, razumljivo, originalno i uticajno izlaganje ateizma kakvo se može naći u antiteološkim spisima Entoni Flua tokom pedeset godina. Pre Flua, glavne apologije ateizma predstavljali su mislioci pokreta pro-

svetiteljstva poput Dejvida Hjuma (David Hume) i nemačkih filozofa devetnaestog veka poput Artura Šopenhauera (Arthur Schopenhauer), Ludviga Fojerbacha (Ludwig Fauerbach) i Fridriha Ničea (Friedrich Nietzsche).

A šta reći o Bertrandu Raselu (Bertrand Russell) (koji je, potpuno neverovatno, tvrdio da je tehnički agnostik, iako je u praksi bio ateista), ser Alfredu Ajeru (ser Alfred Ayer), Žan-Pol Sartru (Jean-Paul Sartre), Alberu Kamiju (Albert Camus) i Martinu Hajdegeru (Martin Heidegger), koji su svi bili ateisti dva desetog veka još pre nego što je Flu počeo da piše? U Raselovom slučaju je potpuno očigledno da nije stvorio ništa više od nekoliko polemičkih pamfleta o svojim skeptičnim pogledima na svet i o svom preziru prema organizovanoj religiji. Njegova dela „Religija i nauka” (Religion and Science) i „Zašto nisam hrišćanin” (Why I Am Not a Christian) bile su prosto antologije članaka – on nije stvorio nikakvu sistematsku filozofiju religije. U najboljem slučaju, on je skrenuo pažnju na problem zla i pokušao da opovrgne tradicionalne argumente za Božje postojanje, a da nije stvorio nikakve sopstvene argumente. Za Ajera, Sartra, Kamija i Hajdegera zajedničko je da su se fokusirali na stvaranje specifičnog bavljenja filozofskom diskusijom, čiji je nusproizvod bilo poricanje Boga. Trebalo je podržati njihove sisteme da bi se podržao njihov ateizam. Isto se može reći i za kasnije nihiliste poput Ričarda Rortija (Richard Rorty) i Žaka Deride (Jacques Derrida).

Naravno, bilo je značajnih filozofa Fluove generacije koji su bili ateisti; očigledni primeri su V. V. O.

Kvajn (W. V. O. Quine) i Gilbert Rajl (Gilbert Ryle). Međutim, nijedan od njih nije preduzeo takav korak kao što je pisanje knjige ispunjene argumentima koji bi podržali njihova uverenja. Zašto je to tako? U mnogim slučajevima, profesionalni filozofi tih dana nisu želeli da uprljaju svoje nežne ruke time što bi povlačivali tako narodnim, čak i prostačkim, diskusijama. U drugim slučajevima, razlog je bila obazrivost.

Svakako, narednih godina pojavili su se ateistički filozofi koji su kritički ispitivali i odbijali tradicionalne argumente za Božje postojanje, od Pola Edvardsa (Paul Edwards), Volasa Matsona (Wallace Matson), Kaja Nilsena (Kai Nielsen) i Pola Kerca (Paul Kurtza) do Džona Lesli Makija (J. L. Mackie), Ričarda Gejla (Richard Gale) i Majkla Martina (Michael Martin). Međutim, njihovi radovi nisu odredili kretanje i okvir diskusije onako kao što su to odredila Fluova inovativna izdanja.

Gde leži originalnost Fluovog ateizma? U svojim izdanjima „Teologija i falsifikacija” (Theology and Falsification), „Bog i filozofija” (God and Philosophy) i „Pretpostavka ateizma” (The Presumption of Atheism) razvio je nove argumente protiv teizma koji su, u nekom pogledu, utrli put kasnijoj filozofiji religije. U publikaciji „Teologija i falsifikacija” postavio je pitanje o tome kako religiozne izjave mogu da imaju smislene tvrdnje (njegova mnogo puta citirana izjava o „smrti od strane hiljadu kvalifikacija” bavi se ovom temom na nezaboravan način); u „Bog i filozofija” on tvrdi da nikakva diskusija na temu Božjeg postojanja ne može da počne dok se ne utvrdi koherentnost kon-

cepta sveprisutnog i sveznajućeg duha; u delu „Pretpostavka ateizma” tvrdi da teret dokaza ostaje na strani teizma i da polazna tačka treba da bude ateizam. Usput je, naravno, analizirao tradicionalne argumente za Božje postojanje. Ali ono što je potpuno promenilo prirodu diskusije bio je njegov izum novih referentnih okvira.

U kontekstu svega ovoga što je prethodno rečeno, jasno je da je Fluovo nedavno odricanje od ateizma bilo istorijski događaj. Malo je poznato, međutim, da je Flu, i u danima dok je bio ateista, na neki način otvorio vrata novom i oživljenom teizmu.

FLU, LOGIČKI POZITIVIZAM I PREPOROD RACIONALNOG TEIZMA

Evo paradoksa. Braneći legitimitet rasprava oko teoloških tvrdnji i izazivajući filozofe religije da objasne svoje navode, Flu je olakšao preporod racionalnog teizma u analitičkoj filozofiji nakon tamnog perioda logičkog pozitivizma. Ovde je bitno dodati još neke informacije.

Logički pozitivizam, kao što neki znaju, bila je filozofija koju je uvela evropska grupa zvana *Bečki krug* tokom ranih dvadesetih godina XX veka, a koju je u zemljama engleskog govornog područja popularizovao Alfred Dž. Ajer kroz svoje delo „Jezik, istina i logika” (Language, Truth and Logic). Prema logičkim pozitivistima, jedine smislene tvrdnje bile su one koje su mogle da se potvrde kroz čulno iskustvo ili koje su istinite prosto po svom svojstvu i značenju

reči koje se koriste. Tako je tvrdnja bila smisljena jedino ako je njena tačnost ili netačnost mogla da bude potvrđena empirijskim posmatranjem (tj. naučnim istraživanjem). Logičke i čisto matematičke tvrdnje bile su tautologije, što znači da su bile istinite po definiciji i da su jednostavno bile načini korišćenja simbola koji nisu izražavali bilo kakvu istinu o svetu. Nije bilo ničeg drugog što je moglo da se zna ili o čemu bi moglo da se koherentno raspravlja. U centru logičkog pozitivizma bio je princip verifikacije, tvrdnja da se smisao teze sastoji od mogućnosti njene verifikacije. Rezultat je bio da su sve smisljene tvrdnje bile one koje se koriste u nauci, logici ili matematičari. Tvrdnje u metafizici, religiji, estetici i etici bile su bukvalno beznačajne jer nisu mogle da se potvrde kroz empirijske metode. One nisu bile ni važeće ni nevažeće. Ajer je rekao da je bilo podjednako apsurdno biti ateista kao i biti teista jer tvrdnja da „Bog postoji” prosto nema nikakvog smisla.

Danas mnogi uvodni radovi na temu filozofije povezuju Fluov pristup u „Teologiji i falsifikaciji” i Ajerovu vrstu napada logičkog pozitivizma na religiju, jer oba koncepta dovode u pitanje smisao religioznih tvrdnji. Problem ovakvog predstavljanja je što to ne oslikava Fluovo sopstveno razumevanje ove teme tada ili sada. Zapravo, Flu je bio daleko od podupiranja pozitivističkog pogleda na religiju i smatrao je svoj rad poslednjim ekserom u kovčegu kada je ovaj način bavljenja filozofijom u pitanju.

Tokom izlaganja 1990. godine koje sam organizovao povodom četrdesetogodišnjice objavljivanja „Teologije i falsifikacije”, Flu je izjavio:

„Kao student sam postao sve frustriraniji i ogorčeniji filozofskim debatama koje su se uvek vraćale unazad, a nikada nisu napredovale u odnosu na logički pozitivizam koji je najbolje izložen u ... „Jezik, istina i logika“... Namera u oba ova rada [dvema verzijama „Teologije i falsifikacije“ koja je prvi put predstavljena u Sokratskom klubu, a koja je zatim objavljena na univerzitetu] bila je ista. Umesto arogantne objave da je sve što bi bilo koji vernik mogao da kaže trebalo da bude *a priori* isključeno iz razmatranja kao navodno kršenje pretpostavljeno svetog principa verifikacije – koji se ovde začudo održava kao sekularno otkrivenje – meni je draže da ponudim uzdržaniji izazov. Neka vernici govore u svoje ime, individualno i pojedinačno.”

Priča se razmatra u ovoj knjizi, gde Flu ponovo komentariše poreklo svog proslavljenog dela:

„Tokom mog poslednjeg semestra na Oksfordskom univerzitetu, izdanje Ajerove knjige Jezik, istina i logika“ ubedilo je mnoge članove Sokratskog kluba da je Ajerovska jeres logičkog pozitivizma – tvrdnja da su sve religijske teze bez ikakvog kognitivnog značaja – morala da bude opovrgnuta. Prvi i jedini rad koji sam ikada pročitao Sokratskom klubu bio je ‘Teologija i falsifikacija’ i omogućio je ono što sam ja tada mislio da je dovoljno za opovrgavanje. Verovao sam da sam postigao potpunu pobedu i da nije bilo mesta za dalju debatu.”

Kao što svaka istorija filozofije pokazuje, logički pozitivizam je doživeo veliki pad do pedesetih godina prošlog veka zbog unutrašnjih nedoslednosti. Zapravo je sam ser Alfred Ajer, u prilogu antologiji koju

sam ja uređivao, izjavio: „Logički pozitivizam je davno umro. Ne mislim da je mnogo toga u delu ‘Jezik, istina i logika’ istina. Mislim da je puno grešaka. Mislim da je to bila važna knjiga u svoje vreme jer je imala neku vrstu katarzičnog efekta... Ali kada se uđe u detalje, mislim da je puna grešaka koje sam u proteklih pedeset godina ispravljao ili pokušavao da ispravim.”¹

U svakom slučaju, povlačenje logičkog pozitivizma i Fluova nova pravila angažovanja dali su svež podsticaj filozofskom teizmu. Brojna značajna dela o teizmu u analitičkoj tradiciji od tada su napisali Ričard Svinbern (Richard Swinburne), Alvin Plantinga (Alvin Plantinga), Piter Geč (Peter Geach), Vilijam P. Alston (William P. Alston), Džordž Mevrods (George Mavrodes), Norman Krecman (Norman Kretzmann), Džejms F. Ros (James F. Ross), Piter van Invagen (Peter Van Inwagen), Elenor Stamp (Eleonore Stump), Brajan Leftou (Brian Leftow), Džon Holdejn (John Haldane) i mnogi drugi tokom poslednje tri decenije. Nemali broj ovih dela se bavi pitanjima kao što su beznačajnost tvrdnji o Bogu, logička koherentnost božanskih osobina i pitanjem da li je vera u Boga nešto elementarno – baš onim pitanjima koje je postavio Flu u raspravi koju je pokušao da izazove. Okretanje prema teizmu bilo je istaknuto u naslovnoj priči magazina Tajm (Time) u aprilu 1980. godine: „U tihoj revoluciji misli i argumenata koju skoro niko ne bi uspeo da predvidi pre samo dve decenije, Bog se vraća. Ono što je najintrigantnije je da se to dešava...

¹ Sir Alfred Ayer, “The Existence of the Soul,” in *Great Thinkers on Great Questions*, ed. Roy Abraham Varghese (Oxford: OneWorld, 1998), 49.

u novim intelektualnim krugovima akademskih filozofa.”²

„NOVI ATEIZAM” ILI POVRATAK POZITIVIZMA

U kontekstu ovog istorijskog napretka, ponovno pojavljivanje onoga što se zove „novi ateizam” je od posebnog značaja. Godina „novog ateizma” bila je 2006. (ovaj izraz je prvi put iskorišćen u *Vajerd* (Wired) magazinu u novembru 2006). Od Danijel Denetovog (Daniel Dennett) dela „Razbijanje čarolije” (Breaking the Spell) i Ričarda Dokinsa (Richard Dawkins) i njegovog dela „Zabluda o Bogu” (The God Delusion) pa sve do dela „Šest nemogućih stvari pre doručka” (Six Impossible Things Before Breakfast) Luisa Volperta (Lewis Wolpert), „Razumljivi kosmos” (The Comprehensible Cosmos) Viktora Stengera (Victor Stenger) i „Kraj vere” (The End of Faith) Sema Harisa (Sam Harris) (koje je objavljeno 2004. godine, ali je njegov nastavak, „Pismo hrišćanskoj naciji” (Letter to a Christian Nation) izašao 2006.), predstavnici ateizma koji su se besno osvrtali unazad i ne obazirali se ni na koga bili su mnogobrojni. Ono što je bilo značajno za ove knjige nije bio nivo njihove argumentacije (koji je, blago rečeno, skroman), već nivo vidljivosti koji su dobili i kao bestseleri i kao „nova” priča koju su otkrili mediji. „Priči” je još više pomoglo to što su autori bili isto toliko rečiti i slikoviti koliko su i njihove knjige bile zapaljive.

² “Modernizing the Case for God,” Time, April 7, 1980.

Glavna meta ovih knjiga, bez sumnje, bila je organizovana religija bilo koje vrste, vremena ili prostora. Paradoksalno, same knjige su izgledale kao fundamentalističke propovedi. Autori su, većinom, zvučali kao propovednici koji govore o ognju i sumporu i koji upozoravaju na strašne kazne, pa čak i apokaliptike, ukoliko se ne pokajemo za svoja sopstvena verovanja i prateće navike. Nema mesta za dvosmislenost i suptilnost. Sve je crno i belo. Ili si sa nama u svemu ili si na strani neprijatelja. Čak su i eminentni mislioci koji su pokazali saosećanje prema drugoj strani proglašeni izdajnicima. Sami jevanđelisti su hrabre duše koji propovedaju svoju poruku u lice nadolazećem mučeništvu.

Ali kako se ova dela i autori uklapaju u širu filozofsku raspravu o Bogu u proteklih nekoliko decenija? Odgovor je da se ne uklapaju.

Pre svega, oni odbijaju da se bave ključnim stvarima koje se tiču pitanja Božjeg postojanja. Nijedan od njih se ne bavi centralnim pitanjem postavljanja božanske stvarnosti (Denet se bavi argumentima za Božje postojanje na devet strana, a Haris ni na jednoj). Takođe, ne uspevaju da se bave poreklom racionalizma koji je ugrađen u sastav univerzuma, životom kao autonomnom delatnošću, a takođe i svešću, konceptualnom misli i sopstvom. Dokins govori o poreklu života i svesti kao o jednokratnom događaju koji je pokrenula „inicijalna srećna slučajnost”.³ Vol-

³ Richard Dawkins, *The God Delusion* (London: Bantam, 2006), 140.

pert piše: „Namerno sam [!] izbegavao bilo kakve diskusije o svesti, koja još uvek nije dobro shvaćena.”⁴ Što se tiče porekla svesti, Denet, koji je zakleti fiziikalista, jednom je napisao „i onda se desilo čudo”.⁵ Nijedan od ovih pisaca ne predstavlja verodostojan pogled na svet koji objašnjava postojanje univerzuma koji se pridržava zakona, koji održava život i koji je racionalno dostupan.

Drugo, oni ne pokazuju svest o zabudama i neredu koji je doveo do uspona i pada logičkog pozitivizma. Oni koji ignorišu greške iz prošlosti su osuđeni da ih ponove u budućnosti. Treće, čini se da su potpuno nesvesni masivnog korpusa dela u analitičkoj filozofiji religije ili sofisticiranih novih argumenata koji su stvoreni unutar filozofskog teizma.

Bilo bi pošteno reći da „novi ateizam” nije ništa drugo nego regresija do filozofije logičkog pozitivizma koje su se odrekli i njeni najvatreniji zagovornici. U stvari, moglo bi se reći da „novi ateizam” nije čak ni dorastao logičkom pozitivizmu. Pozitivisti nisu nikada bili toliko naivni da navedu da bi Bog mogao da bude naučna hipoteza – oni su proglasili koncept Boga besmislenim baš zato što to nije bila naučna hipoteza. Dokins, sa druge strane, tvrdi da je „prisustvo ili odsustvo stvaralačke superinteligencije nedvosmisleno naučno pitanje”.⁶ Ovo je vrsta komentara za koju tvrdimo da nije nikako pogrešna! U dodatku A, pokušavam da pokažem da naše neposredno

⁴ Lewis Wolpert, *Six Impossible Things Before Breakfast* (London: Faber and Faber, 2006), 217.

⁵ Daniel Dennett, “Living on the Edge,” *Inquiry* 1/2 (1993): 141.

⁶ Dawkins, *The God Delusion*, 58–59.

iskustvo racionalnog, života, svesti, misli i sopstva govori protiv svakog oblika ateizma, uključujući i najnovije.

Međutim, treba reći dve stvari o nekim Dokinsovim komentarima koji su od direktnog značaja za ovu knjigu. Nakon što je napisao da je Bertrand Rasel „bio preterano nepristrasni ateista, preterano sklon da bude obmanut ako se čini da logika to od njega zahteva”, on u fusnoti dodaje: „Možda danas vidimo nešto slično u preterano popularizovanom odmetanju filozofa Antonija Flua, koji je u svojoj starosti objavio da se preobratio u verovanje u neku vrstu božanstva (i izazvao pomamu željnog ponavljanja širom interneta). Sa druge strane, Rasel je bio veliki filozof. Rasel je osvojio Nobelovu nagradu.”⁷ Detinjasta razdražljivost kod kontrasta između „velikog filozofa” Rasela i prezirne reference na Fluovu „starost” su očekivani u Dokinsovim poslanicama prosvetljenima. Ali ono što je interesantno ovde je Dokinsov izbor reči, kojim on nedvosmisleno otkriva način na koji njegov um funkcioniše.

Odmetništvo znači „otpadništvo”. To znači da je Fluov glavni greh bio otpadništvo od vere otaca. Dokins je sam na drugom mestu priznao da je njegov ateistički pogled na svet zasnovan na veri. Na pitanje Fondacije „Edž” (Edge Foundation), „Za šta verujete da je istina uprkos tome što ne možete da dokažete?”, Dokins je odgovorio; „Verujem da su sav život, sva inteligencija, sve što je stvoreno i sav ‘dizajn’ svugde u univerzumu direktni ili indirektni produkt Darwinove prirodne selekcije. Sledi da dizajn

⁷ Dawkins, *The God Delusion*, 82.

dolazi nakon stvaranja univerzuma, nakon perioda Darwinove evolucije. Dizajn ne može da prethodi evoluciji i stoga ne može da obrazuje univerzum.”⁸ U suštini, Dokinsovo poricanje krajnje Inteligencije je pitanje vere bez dokaza. I poput mnogih verovanja koja su zasnovana na slepoj veri, ne može da istrpi neslaganje ili povlačenje.

U odnosu na Dokinsov pristup racionalnosti koja je obrazovala univerzum, fizičar Džon Barou (John Barrow) je u ovoj diskusiji primetio: „Imaš problem sa ovim idejama, Ričarde, jer nisi zaista naučnik. Ti si biolog.” Džulija Vitulo-Martin (Julia Vitullo-Martin) primećuje da je za Baroua biologija samo malo više od grane prirodne istorije. Barou kaže: „Biolozi imaju ograničeno, intuitivno razumevanje složenosti. Oni su zaglavljeni sa nasleđenim konfliktom iz devetnaestog veka i zainteresovani su samo za ishode, ko pobeđuje koga. Ali ishodi vam ne govore skoro ništa o zakonima koji upravljaju univerzumom.”⁹

Čini se da je Dokinsov intelektualni otac Bertrand Rasel. On govori o tome kako je „kada je imao oko šesnaest godina”¹⁰ bio inspirisan Bertrandovim esejom iz 1925. godine „U šta ja verujem” (What I Believe). Rasel je bio odlučni protivnik organizovane religije i to ga čini uzorom za Harisa i Dokinsa; oni takođe stilski imitiraju Raselovu naklonost prema sarkazmu, karikaturi, lakomislenosti i preterivanju.

⁸ Richard Dawkins, *What We Believe but Cannot Prove*, ed. John Brockman (London: Pocket Books, 2005), 9.

⁹ Julia Vitullo-Martin, “A Scientist’s Scientist,”

http://www.templeton.org/milestones/milestones_2006-04.asp.

¹⁰ Dawkins, *The God Delusion*, 355.

Ali Raselovo poricanje Boga nije bilo motivisano samo intelektualnim faktorima. U knjizi „Moj otac Bertrand Rasel” (My Father, Bertrand Russell), njegova ćerka, Katrin Tejt piše da Rasel nije bio otvoren za bilo kakvu ozbiljnu diskusiju o Božjem postojanju: „Nisam mogla ni da pričam sa njim o religiji.” Rasel je očigledno bio otuđen od vere zbog vrste religioznih vernika koje je sretao. „Želela sam da ubedim oca da sam pronašla ono što je on tako dugo tražio, nešto neopisivo za čim je on čeznuo čitavog života. Želela sam da ga ubedim da potraga za Bogom ne mora da bude uzaludna. Ali to je bilo beznadežno. Znao je previše slepih hrišćana, mračnih moralista koji su isisavali svu radost života i proganjali svoje protivnike; on nikada nije mogao da vidi istinu koja se krila iza njih.”

Tejt i pored toga veruje da je Raselov „ceo život bio potraga za Bogom... Negde u pozadini očevog uma, na dnu njegovog srca, u dubini duše, bio je prazan prostor koji je nekad ispunjavao Bog, a on nikada nije našao ništa drugo što bi ga ispunilo. Imao je osećaj da ne pripada nigde i da nema dom u ovom svetu.”¹¹ U dirljivom odlomku, Rasel je jednom rekao: „Ništa ne može da ispuni usamljenost ljudskog srca sem najvećeg intenziteta ljubavi o kojem su religiozni učitelji propovedali.”¹² Teško biste našli neki odlomak poput ovog kod Dokinsa.

¹¹ Katharine Tait, My Father, Bertrand Russell (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975), 189.

¹² Bertrand Russell, The Autobiography of Bertrand Russell (London: George Allen and Unwin, 1967), 146.

Vraćajući se na temu Fluovog odmetništva, a što Dokinsu možda nikada nije sinulo, jeste to da su filozofi, bez obzira na to da li su poznati ili manje poznati, mladi ili stari, promenili svoje mišljenje i to na osnovu dokaza. Mogao bi da se razočara time što su oni „preterano skloni da budu obmanuti ako se čini da logika to od njih zahteva“, ali, ponovo, oni su to uradili vođeni logikom, a ne zbog straha od odmetništva.

Rasel je posebno bio sklon odmetništvu tako da je jedan drugi proslavljeni britanski filozof, Č. D. Brod (C. D. Broad) rekao: „Koliko mi znamo, g. Rasel stvara novi sistem filozofije na svakih nekoliko godina.”¹³ Bilo je i drugih primera filozofa koji su promenili mišljenje na osnovu dokaza. Već smo svedočili o primeru da se Ajer odrekao pozitivizma iz svoje mladosti. Još jedan primer koji je pretrpeo tako radikalnu promenu bio je Dž. N. Findli (J. N. Findlay), koji je tvrdio za Fluovu knjigu iz 1955. godine „Novi eseji u filozofskoj teologiji”¹⁴ (New Essays in Philosophical Theology) da Božje postojanje može da bude pobijeno – ali onda se preobratio u svojoj knjizi „Uspon do apsolutnog” (Ascent to the Absolute) iz 1970. godine. U pismu i narednim knjigama, Findli objašnjava da mišljenje, razum, inteligencija i volja kulminiraju u Bogu, samopostojećem, kome dugujemo obožavanje i bezuslovnu samoposvećenost.

¹³ J. H. Muirhead, ed., *Contemporary British Philosophy*, vol. 1 (London: George Allen and Unwin, 1924), 79.

¹⁴ J. N. Findlay, “Can God’s Existence Be Disproved?” in *New Essays in Philosophical Theology*, ed. Antony Flew and Alasdair MacIntyre (New York: Macmillan, 1955), 47.

Dokinsov argument (ako uopšte može da se nazove tako) o „starosti” je čudna varijacija *ad hominem* zablude (odgovor na argumente druge osobe napadanjem njihovog karaktera, umesto odgovaranja na sâm argument, prim. prev.) kojoj nema mesta u civilizovanom razgovoru. Pravi mislioci procenjuju argumente i težinu dokaza ne obazirući se na rasu, pol ili godine.

Još jedna uporna tema u Dokinsovim knjigama i u još nekim delima „novih ateista” je tvrdnja da nema naučnika vrednog poštovanja koji veruje u Boga. Dokins, na primer, dalje objašnjava Ajnštajnovе izjave o Bogu kao metaforičke reference za prirodu. Sam Ajnštajn je, kaže, bio u najboljem slučaju ateista (kao Dokins), a u najgorem slučaju panteista. Ali ovaj deo tumačenja Ajnštajna je očigledno netačan. Dokins se ovde poziva na citate koji pokazuju da se Ajnštajn grozio svake organizovane religije otkrivenja. On je namerno izostavio ne samo Ajnštajnovе komentare o verovanju u „superiorni um” i u „superiornu moć rezonovanja” u stvaranju zakona prirode, već i njegovo posebno poricanje da je panteista ili ateista. (Ovo namerno izvrtanje je ispravljeno u ovoj knjizi).

Nedavno, kada je tokom posete Jerusalimu bio upitan o postojanju Boga, preneto je da je poznati teorijski fizičar Stiven Hoking (Stephen Hawking), izjavio da je „verovao u postojanje Boga, ali da je ta božanska sila uspostavila zakone prirode i fizike, a nakon toga nije dalje kontrolisala svet.”¹⁵ Naravno,

¹⁵ Izveštaj o Hokingovom razgovoru sa vozačem njegovih invalidskih kolica, Saulom Pasternakom, ortodoksnim Jevrejinom, može se videti u tekstu „Vozač gospodina Hokinga” (The Driver of Mister Hawking), u novinama *Hebrew weekly* Jerusalem, December 22, 2006, str. 28. Zahvalan sam mom

mnogi drugi odlični naučnici novijeg vremena poput Hajzenberga i Planka veruju u božanski Um na racionalnim osnovama. Ali je ovo takođe izbačeno iz Dokinsovog poznavanja naučne istorije.

Dokins, naime, pripada istom čudnom klubu popularnih naučnika pisaca kao što su Karl Segan (Carl Sagan) i Isak Asimov (Isaac Asimov) iz prethodne generacije. Ovi popularizatori ne vide sebe samo kao pisce, već i kao visoke sveštenike. Poput Dokinsa, oni su na sebe preuzeli zadatak ne da samo obrazuju javnost o zaključcima nauke, već i da odlučuju šta je dozvoljeno za naučnog vernika da veruje na osnovu metafizičkog. Ali hajde da budemo jasni ovde. Mnogi od najvećih naučnika videli su direktnu vezu između svog naučnog rada i njihove potvrde „superiornog uma“, Božjeg Uma. Objasnite to kako želite, ali ovo je jasna činjenica koju popularizatori u svom delovanju ne bi smeli da kriju. Što se tiče pozitivizma, Ajnštajn je zapravo rekao: „Nisam pozitivista. Pozitivizam ne može da posmatra ono što ne postoji. Ova koncepcija je naučno neodbranljiva, jer je nemoguće da se naprave valjane izjave oko toga šta ljudi mogu a šta ne mogu da posmatraju. Neko bi morao da kaže ‘samo ono što može da se posmatra postoji’, a to je očigledno pogrešno.”¹⁶

Ukoliko žele da obeshrabre veru u Boga, popularizatori moraju da pruže argumente sopstvenih ateističkih pogleda. Današnji promoteri ateizma jedva da

prijatelju izraelskom fizičaru i piscu Džeraldu Šroderu koji mi je javio o ovome.

¹⁶ Albert Einstein, *The Quotable Einstein*, ed. Alice Calaprice (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005), 238.

uopšte pokušavaju da raspravljaju o ovoj temi. Umesto toga, oni upiru prstom na svima dobro poznate zloupotrebe u istoriji najvećih svetskih religija. Ali ekscesi i zverstva organizovanih religija nemaju nikakvo uporište u postojanju Boga, kao što ni pretinja nuklearnog širenja nema uporište u pitanju da li je $E = mc^2$.

Dakle, da li postoji Bog? Šta je sa argumentima tadašnjih i sadašnjih ateista? I kakav uticaj ima moderna nauka na to? Neverovatnom slučajnošću, tačno u ovom trenutku u intelektualnoj istoriji, kada je stari pozitivizam opet u modi, isti mislilac koji je pomogao da se vladavina okonča pre pola veka, vraća se na bojno polje ideja da odgovori na upravo ova pitanja.

Roj Abraham Vargeze

UVOD

Još od objavljivanja moje „konverzije” u deizam, mnogo puta su me upitali da objasnim činioce koji su me naterali da promenim mišljenje. U nekoliko narednih članaka i u novom uvodu za izdanje iz 2005. „Bog i filozofija” (God and Philosophy), skrenuo sam pažnju na skorašnje radove koji su relevantni za tekuću diskusiju o Bogu, ali nisam dalje razrađivao sopstvene stavove. Ubedili su me da ovde predstavim ono što bi mogli da budu moja poslednja volja i testament. Ukratko, kao što naslov kaže, sada verujem da postoji Bog!

Podnaslov „Kako je najpoznatiji svetski ateista promenio svoje mišljenje” nije bio moja ideja. Međutim, bio sam srećan da ga upotrebim jer je upotreba i izmišljanje zgodnih i upadljivih naslova za porodicu Flu nešto poput tradicije. Moj otac teolog jednom je uređivao zbirku eseja zajedno sa nekim bivšim učenicima pa je ovom polemičkom džepnom izdanju dao paradoksalan, a opet potpuno prigodan i veoma informativan naslov „Katoličnost protestantizma” (The Catholicity of Protestantism). Što se tiče forme prezentovanja, iako ne i suštinske doktrine, a prateći njegov primer, i ja sam u svoje vreme objavljivao radove sa naslovima poput „Dobročinitelji ne čine dobro?” (Do-gooders Doing No Good?) i „Da li je Paskalov ulog jedina sigurna opklada?” (Is Pascal’s Wager the Only Safe Bet?)

Na početku bi trebalo da razjasnim jednu stvar. Kada su se glasine o tome da sam promenio mišljenje raširile preko medija i po sveprisutnom internetu, neki komentatori su veoma brzo utvrdili da je moje poodmaklo doba značajno uticalo na moju „konverziju”. Rečeno je da strah moćno fokusira misli, a ovi

kritičari su zaključili da je očekivanje bliskog ulaza u zagrobni život pokrenulo moju konverziju na mrtvačkoj postelji. Jasno je da ti ljudi nisu bili upoznati ni sa mojim radovima o nepostojanju zagrobnog života ni sa mojim trenutnim stavovima na tu temu. Preko pedeset godina ja nisam samo poricao postojanje Boga, već i postojanje zagrobnog života. Moje predavanje objavljeno kao „Logika smrtnosti” (The Logic of Mortality) predstavlja kulminaciju ovog procesa mišljenja. Ovo je oblast u kojoj nisam promenio svoje mišljenje. S obzirom na to da nedostaje specijalno otkrivenje, mogućnost koja je u ovoj knjizi dobro predstavljena od strane doprinosa N. T. Rajta (N. T. Wright), ne mislim da ću „preživeti” smrt. Dakle, čisto da se zna, želim da zakopam sve glasine koje su me optužile za Paskalovu opkladu. (Paskal tvrdi da postoje podjednake šanse da Bog postoji ili da ne postoji i zato razuman čovek nema pravo da odbaci nijednu od ovih mogućnosti, sve se svodi na opkladu i na sreću; stoga Paskal kaže da se vredi kladiti na to da Bog postoji jer u tom slučaju dobijamo večni život, a ako ne postoji, ne gubimo ništa, prim. prev.)

Štaviše, trebalo bi da istaknem da ovo nije prvi put da sam „promenio mišljenje” o fundamentalnoj stvari. Između ostalog, čitaoci koji su upoznati sa mojom energičnom odbranom slobodnog tržišta mogu da budu iznenađeni činjenicom da sam nekada bio marksista (za detalje treba videti drugo poglavlje ove knjige). Osim toga, pre više od dve decenije odrekao sam se svog prethodnog stava da su svi ljudski izbori u potpunosti određeni fizičkim uzrocima.

S obzirom na to da je ova knjiga o tome zašto sam promenio svoje mišljenje o postojanju Boga, očigledno pitanje bi bilo u šta sam verovao pre ove „promene” i zašto. Prva tri poglavlja pokušavaju da objasne ovo pitanje, a poslednjih sedam opisuju moje otkriće Božanskog. U pripremi poslednjih sedam poglavlja

mnogo su mi pomogle diskusije sa profesorima Ričardom Svinbernom i Brajanom Leftouom koji su bivši i sadašnji predavaajući na Nilot katedri na Oksfordu.

U ovoj knjizi postoje dva dodatka. Prva je analiza takozvanog novog ateizma Ričarda Dokinsa i ostalih koju je uradio Roj Abraham Vargeze (Roy Abraham Varghese). Drugi je otvoreni dijalog na temu od velikog interesovanja za većinu religioznih vernika – pitanje da li postoji bilo koja vrsta božanskog otkrivenja u ljudskoj istoriji, sa posebnom pažnjom na tvrdnje vezane za Isusa iz Nazareta. Želeći da se unapredi dijalog, izučavalac Novog zaveta N. T. Rajt, koji je sadašnji biskup grada Darama, ljubazno je dao svoju procenu činjenica koje leže u osnovi vere hrišćanskih teista u Hrista. U stvari, moram da kažem ovde da biskup Rajt predstavlja ubedljivo najbolji slučaj za prihvatanje hrišćanske vere koji sam ikada video.

Možda bi trebalo da kažem nešto o svojoj „ozloglašnosti” kao ateiste, koja se navodi u podnaslovu. Prva od mojih anti-teoloških publikacija bio je moj rad iz 1950. godine „Teologija i falsifikacija”. Taj rad je kasnije ponovo štampan u „Novim esejima u filozofskoj teologiji” (New Essays in Philosophical Theology) (1955), antologiji koju sam uređivao zajedno sa Alasterom Makintajerom (Alasdair MacIntyre). „Novi eseji” bili su pokušaj da izmerim uticaj na teološke teme onoga što se tada zvalo „revolucija u filozofiji”. Sledeći značajan rad bio je „Bog i filozofija”, prvi put objavljen 1966. i ponovo štampan 1975, 1984. i 2005. godine. U uvodu u izdanje iz 2005. godine, Pol Kerc, jedan od vodećih ateista našeg doba i autor „Humanističkog manifesta II” (Humanist Manifesto II), napisao je da je „Prometheus Books (izdavačka kuća Pola Kerca, prim. prev.) oduševljena da predstavi ono što je već sada postao klasik u filozofiji religije.” Posle njega usledila je „Pretpostavka ateizma” iz 1976. godine, a koja je u SAD-u 1984. objavljena

kao „Bog, sloboda i besmrtnost” (God, Freedom and Immortality). Ostali relevantni radovi bili su „Hjumova filozofija vere” (Hume’s Philosophy of Belief), „Logika i jezik” (Logic and Language), „Uvod u zapadnu filozofiju: ideje i rasprave od Platona do Sartra” (An Introduction to Western Philosophy: Ideas and Arguments from Plato to Sartre), „Darvinova evolucija” (Darwinian Evolution) i „Logika smrtnosti” (The Logic of Mortality).

Zaista je paradoksalno da je moja prva objavljena tvrdnja u korist ateizma bila prvi put predstavljena na forumu kojim je predsedavao najveći apologeta hrišćanstva prošlog veka – K. S. Luis, koji je predsedavao Sokratskim klubom. Još jedan paradoks je činjenica da je moj otac bio jedan od vodećih hrišćanskih metodističkih pisaca i propovednika u Engleskoj. Povrh toga, na početku moje karijere nisam imao posebnu želju da postanem profesionalni filozof.

S obzirom na to da, zloglasno, sve dobre stvari, ako ne i sve stvari bez izuzetka, moraju da se završe, ovde ću završiti svoju uvodnu reč. Na čitaocima ostavljam da odluče kako će razumeti moje razloge za promenu mišljenja po pitanju Boga.

PRVI DEO

**MOJE PORICANJE
BOŽANSKOG**

STVARANJE ATEISTE

Nisam oduvek bio ateista. Život sam započeo poprilično religiozno. Vaspitan sam u hrišćanskom domu i išao sam u privatnu hrišćansku školu. Zapravo, ja sam sin propovednika.

Moj otac je bio proizvod Merton koledža na Oksfordu i sveštenik veslijevskog metodizma pre nego zvanične crkve – Crkve Engleske. Iako je njegovo srce zauvek ostalo u evangelizmu i, kako bi anglikanci rekli, u parohijskom radu, moja najranija sećanja su na njega kao predavača na studijama Novog zaveta na Metodističkom bogoslovskom koledžu u Kembridžu. Kasnije je nasledio upravnika tog koledža i penzionisao se i preminuo u Kembridžu. Uz sve školske i učiteljske dužnosti, moj otac je preuzeo veliki posao kao predstavnik metodista na raznim među-crkvenim organizacijama. Takođe je godinu dana bio predsednik Metodističke konferencije i Federalnog saveta Slobodne crkve.

Bilo bi mi teško da izdvojim ili prepoznam bilo kakve znake u mom detinjstvu za moja kasnija ateistička ubeđenja. U mladosti sam pohađao Kingsvud školu u Batu. To je bio, i na sreću još uvek jeste, državni internat (vrsta institucije koja bi bilo gde drugde u engleskom govornom području bila opisana, paradoksalno, kao privatni internat). Osnovao ju je Džon Vesli (John Wesley), osnivač metodističke crkve, za obrazovanje sinova njegovih sveštenika. (Vek ili više nakon osnivanja Kingsvuda, osnovana je škola Kvinsvud kako bi smestila ćerke metodističkih sveštenika na odgovarajući moderan način.)

Započeo sam Kingsvud kao posvećen i savestan, iako ne baš entuzijastičan hrišćanin. Nikada nisam video smisao crkvenog bogoslužnja i uvek sam bio previše bez sluha da bih uživao ili čak i učestvovao u pevanju crkvenih pesama. Nikada nisam prišao bilo kakvoj religioznoj literaturi sa takvom neobuzdanom žudnjom kao što sam konzumirao knjige o politici, istoriji, nauci ili skoro bilo kojoj drugoj oblasti. Odlazak u kapelu ili crkvu, molitve i svi ti verski običaji bili su za mene manje ili više stvar dosadne dužnosti. Nikada nisam osetio ni najmanju želju da se poverim Bogu.

Zašto sam bio – od svog najranijeg sećanja – generalno neza-interesovan za verske običaje i stvari koje su oblikovale svet moga oca, ne mogu da kažem. Prosto se ne sećam da sam osetio bilo kakvo interesovanje ili entuzijazam za takve obrede. Niti mislim da sam ikada osetio da je moj um opčinjen ili „moje srce neobično ugrejano“, da iskoristim Veslijevu čuvenu frazu, u hrišćanskom učenju ili crkvenom bogoslužnju. Da li je moj mladalački nedostatak entuzijazma za religijom bio uzrok ili posledica – ili oba – ko to može da kaže? Ali mogu da kažem da, kakvu god veru da sam imao kada sam započeo školovanje, izgubio sam je kada sam školovanje završio.

TEORIJA DEVOLUCIJE

Čuo sam da je Barna grupa, istaknuta hrišćanska organizacija koja se bavi demografskim anketama, zaključila na osnovu svojih istraživanja da je u suštini ono u šta veruješ dok ne napuniš trinaest godina - ono sa čim ćeš i umreti. Bilo da je ovaj rezultat tačan ili ne, znam da su verovanja koja sam formirao u svojim ranim tinejdžerskim godinama ostala sa mnom tokom većeg dela moga života.

Kako i kada je promena počela, ne mogu tačno da se setim. Ali sigurno, kao i kod svake misleće osobe, mnogobrojni faktori

su se kombinovali u stvaranju mojih ubeđenja. Ne najmanje važan od ovih faktora bilo je ono što je Imanuel Kant nazvao „žudnja uma koja nije neprikladna za školovanje“, za koju verujem da sam je delio sa svojim ocem. Obojica smo bili spremni da pratimo put „mudrosti“ kako je Kant opisao: „Mudrost je ta koja je zaslužna za izbor, između bezbroj problema koji postoje, onih čije je rešavanje važno za čovečanstvo.“ Očeva hrišćanska ubeđenja su bila da ne bi moglo ni postojati ništa „važnije za čovečanstvo“ od tumačenja, širenja i primene onoga što je istina po učenju Novog zaveta. Moje intelektualno putovanje me je odvelo u drugom pravcu, naravno, ali ga nije manje obeležila žudnja uma koju sam delio sa njim.

Takođe se sećam da me je otac korisno podsećao u mnogim prilikama da kada izučavaoci Biblije žele da se upoznaju sa nekim posebnim konceptima Starog zaveta, oni ne pokušavaju da pronađu odgovor samo razmišljajući samostalno o tome. Umesto toga, oni skupljaju i ispituju, sa najviše konteksta koji mogu da nađu, sve dostupne savremene primere delovanja relevantne hebrejske reči. Ovaj školski pristup je na mnogo načina oblikovao osnovu mojih intelektualnih istraživanja – i onu koju još uvek ne napuštam – skupljanja i ispitivanja, u kontekstu, svih relevantnih informacija na datu temu. Ironično je, možda, da je domaćinstvo u kome sam odrastao veoma moguće u meni ugradilo entuzijazam za kritičko ispitivanje koje će me na kraju dovesti do toga da se odrekнем očeve vere.

LICE ZLA

Rekao sam u nekim mojim kasnijim ateističkim zapisima da sam došao do zaključka o nepostojanju Boga previše brzo, previše olako i, kao što mi se posle činilo, iz pogrešnih razloga. Razmatrao sam ovaj negativan zaključak dugo i često, ali tokom

skoro sedamdeset narednih godina nisam našao dovoljno čvrsto uporište da dozvolim ikakav fundamentalni preokret. Jedan od tih ranih razloga za moju konverziju u ateizam bio je problem zla.

Moj otac je svake godine vodio majku i mene na letnji odmor u inostranstvo. Iako to ne bi mogao da priušti sa svojom svešteničkom platom, omogućio nam je to jer je često provodio prvi deo leta kao ispitivač za srednju školu i bio je plaćen za taj posao. Takođe, bili smo u mogućnosti da jeftino putujemo jer je moj otac govorio tečno nemački nakon dve godine studija teologije na Univerzitetu u Marburgu pre Prvog svetskog rata. Tako je mogao da nas odvede na odmor u Nemačku i jednom ili dvaput u Francusku, a da nije morao da troši novac na agencije. Moj otac je takođe bio izabran da bude metodistički predstavnik na nekoliko međunarodnih teoloških konferencija. Vodio je mene i majku na njih, kao goste.

Na mene su jako uticala rana putovanja u inostranstvo tokom godina pre Drugog svetskog rata. Živo se sećam natpisa i znakova izvan malih gradova koji objavljuju „Jevreji su nepoželjni ovde“. Sećam se znakova na ulazu u biblioteku koji kažu: „Odredbe ove institucije zabranjuju izdavanje knjiga Jevrejima“. Posmatrao sam marševe deset hiljada jurišnika u braon uniformama tokom letnje bavorske noći. Naša porodična putovanja izložila su me odredima Vafen SS divizija u njihovim crnim uniformama sa lobanjom i ukrštenim kostima na kapama.

Takva iskustva obojila su pozadinu mog mladalačkog života tako da je za mene, kao i za mnoge druge, postojanje svemoćnog Boga ljubavi predstavljalo neminovan izazov. Ne mogu da izmerim stepen kojim su ova iskustva uticala na moje mišljenje. Ako ništa drugo, probudila su u meni doživotnu svest o blizancima zla – antisemitizmu i totalitarizmu.

NEVEROVATNO ŽIVAHNO MESTO

Odrastati tokom tridesetih i četrdesetih godina dvadesetog veka u takvom domaćinstvu poput našeg – koje se svrstavalo u metodističku denominaciju – značilo je biti kao u Kembridžu, ali ne biti kao Kembridž. Za početak, teologija nije tamo ni tada bila prihvaćena kao „kraljica nauka“, kao što je bila u drugim institucijama. Niti je sveštenečki koledž bio nekakav mejnstrim univerzitet. Kao rezultat, nikada se nisam identifikovao sa Kembridžom, iako se moj otac tamo uvek osećao kao kod kuće. U svakom slučaju, od 1936. godine, kada sam započeo školovanje, skoro nikada nisam bio u Kembridžu tokom semestra.

Pored toga, Kingsvud je u moje doba bio neverovatno živahno mesto, kojim je predsedavao čovek koji je sigurno zaslužio da bude smatran jednim od najvećih direktora. U godini pre nego što sam stigao, Kingsvud je osvojio više nagrada na Oksfordu i Kembridžu nego bilo koja druga škola. A naša živahnost nije bila ograničena samo na učionicu i laboratoriju.

Niko ne treba da bude iznenađen što sam, smešten u ovo uzbudljivo okruženje, počeo da preispitujem snažnu veru svojih otaca, veru prema kojoj nikada nisam osećao neku jaku emotivnu privrženost. Redovno sam se svađao sa kolegama da je ideja Boga koji je i svemoguć i savršeno dobar nekompatibilna sa manifestovanjem zla i nesavršenstvima ovoga sveta. U moje vreme u Kingsvudu, redovna nedeljna propoved nikada nije sadržavala nikakvo upućivanje na budući život u raju ili paklu. Kada je direktor škole A. B. Saket (A. B. Sackett) bio propovednik, što je bila retkost, njegova poruka se uvek ticala čuda i slave prirode. U svakom slučaju, do svoje petnaeste godine sam odbacio tezu da je univerzum stvorio apsolutno dobri, svemoćni Bog.

Neko bi mogao da se pita da li sam ikada razmišljao da se konsultujem sa svojim ocem sveštenikom oko mojih sumnji koje su se ticale postojanja Boga. Nisam nikada. Radi mira u kući, i posebno, kako bih poštdeo svoga oca, pokušavao sam koliko god sam mogao da sakrijem od svih u kući moju konverziju. Uspevao sam u tome, koliko znam, dugi niz godina.

Do januara 1946, kada sam imao skoro dvadeset i tri godine, pročulo se, sve do mojih roditelja, da sam i ateista i mortalista (nisam verovao u život posle smrti) i teško da je bilo povratka. Toliko je potpuna i čvrsta bila moja promena da je bilo uzaludno da se uključujem u bilo kakve diskusije o tome kod kuće. Međutim, danas, više od pola veka kasnije, mogu da kažem da bi mom ocu bilo veoma drago što danas imam ovakav pogled na postojanje Boga – zato što bi on ovo smatrao za veliku pomoć hrišćanskoj crkvi.

DRUGAČIJI OKSFORD

Sa Kingsvuda sam otišao na Oksfordski univerzitet. Stigao sam na Oksford u zimskom semestru 1942. godine. Drugi svetski rat je bio u toku, i tokom jednog od mojih prvih dana kao student 18-godišnjak, imao sam lekarski pregled i onda sam zvanično regrutovan u Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo. Tokom tih ratnih dana, skoro svaki fizički spreman student provodio je jedan dan svake nedelje u semestru u nekoj odgovarajućoj organizaciji. U mom slučaju, to je bila eskadrila u avijaciji na Oksfordu.

Ova vojna služba, koja je bila vanredna godinu dana, a kasnije redovna, bila je potpuno neborbena. Uključivala je učenje japanskog na Fakultetu orijentalnih i afričkih studija na Londonskom univerzitetu, a potom prevođenje presretnutih i dešifrovanih poruka signala avijacije japanske vojske u Blečli parku.

Nakon što se Japan predao (i dok sam čekao red na demobilizaciju), radio sam na prevođenju presretnutih signala iz novoformirane okupacione francuske vojske u onome što je posle bila zapadna Nemačka.

Kada sam se u potpunosti vratio na studije na Univerzitetu u Oksfordu tokom ranog januara 1946. godine i bio dužan da položim završni ispit u leto 1947, Oksford kome sam se vratio bio je potpuno drugačije mesto. Činilo se da je to mnogo zanimljivija institucija od one koju sam napustio tri godine ranije. Postojala je i veća raznovrsnost u karijerama iz dobra mira, i aktuelnih ratnih karijera koje su sada bezbedno završene za razliku od Prvog svetskog rata. Ja sam učio za poslednji ispit na Klasičnim studijama, a neki od mojih predavača o istoriji klasične Grčke bili su veterani koji su bili aktivni u pomaganju grčkom pokretu otpora, ili na Kritu ili na grčkom kopnu, što je lekcije učinilo mnogo romantičnijima i stimulativnijima za studentsku publiku.

Položio sam svoj poslednji ispit u letnjem semestru 1947. Na moje iznenađenje i zadovoljstvo, postigao sam odlične rezultate i dobio priznanje. Kada sam primio ovo, otišao sam do Džona Mabota (John Mabbott), mog ličnog mentora na Koledžu Svetog Jovana. Rekao sam mu da sam napustio svoj prethodni cilj da diplomiram po drugi put, ovoga puta na novoformiranom Fakultetu za filozofiju i psihologiju. Sada sam nameravao da počnem postdiplomske studije iz filozofije.

RASTUĆI FILOZOF

Mabot je sredio da se bavim postdiplomskim studijama pod nadzorom Gilberta Rajla, koji je tada bio profesor metafizičke filozofije na Vejnflethu na Oksfordu. Rajl je, u drugom semestru akademske 1947/48. godine bio starešina na tri oksfordske filozofske katedre.

Tek mnogo godina kasnije sam saznao iz Mabotove očaravajuće knjige „Oksfordske uspomene” (Oxford Memories) da su Mabot i Rajl bili prijatelji otkako su se prvi put upoznali na Oksfordu. Da sam bio na drugom koledžu i da me je upitao neki mentor sa drugog koledža kojeg bih od tri supervizora izabrao, sigurno bih izabrao Henrija Prinsa (Henry Prince), zbog našeg zajedničkog interesovanja za ono što se sada zove parapsihologija, ali je tada još uvek bilo poznato kao psihička istraživanja. Kako god bilo, moja prva knjiga se zvala „Novi pristup psihičkim istraživanjima” (A New Approach to Psychical Research) i Prajs i ja smo postali govornici na konferencijama koje su se ticale psihičkih istraživanja. Međutim, siguran sam da ne bih dobio nagradu iz filozofije u toj neverovatno jakoj godini da je moj supervizor bio Henri Prins. Proveli bismo previše vremena pričajući o našim zajedničkim interesovanjima.

Nakon posvećivanja akademske 1948. godine učenju filozofije pod Rajlovom supervizijom, osvojio sam ranije spomenutu univerzitetsku nagradu, stipendiju Džon Lok za filozofiju uma. Tada mi je dodeljeno ono što bi svugde u Oksfordu, osim na koledžu Hristova Crkva, bilo nazvano probnom stipendijom, tj. redovnim poslom u nastavi. Rečnikom Hristove Crkve, međutim, ja sam postao (probni) student.

Tokom godine u kojoj sam predavao, na Oksford su ušla učenja poznatog filozofa Ludviga Vitgenštajna (Ludwig Wittgenstein), čiji je pristup filozofiji uticao na moj. Međutim, ova učenja, kasnije objavljena kao njegova „Plava knjiga, braon knjiga” (Blue Book, Brown Book) i „Predavanja o matematici” (Lectures on Mathematics), izašla su u obliku kucane kopije jednog predavanja – i bila su ispraćena pismima od Vitgenštajna ukazujući kome bi određene lekcije mogle, ili ne bi mogle, da budu pokazane. Jedan kolega i ja smo se dovijali kako da napravimo,

bez kršenja obećanja Vitgenštajnu, kopije svih njegovih predavanja tada dostupnih u Oksfordu, tako da bi svako ko bi poželio mogao da pročitava ova predavanja.

Ovaj dobar cilj – ovde pišem koristeći vokabular filozofa morala tog perioda – bio je dostignut tako što smo prvi pitali sve koje smo znali da budu aktivni u filozofiji na Oksfordu u to vreme, i pitali smo ih da li su posedovali bilo kakve kucane kopije Vitgenštajnovih predavanja, i ako jesu, koje. Zatim, pošto je to bilo mnogo pre fotokopir aparata, pronašli smo i unajmili daktilografa da napravi dovoljno kopija da zadovolji potražnju. (Nismo znali da će cirkulisanje ovih prvobitnih kucanih kopija, samo za članove grupe i onda samo za ljude pod zavetom o tajnovitosti, isprovocirati ljude spolja da komentarišu da se Vitgenštajn, koji je nesumnjivo bio filozofski genije, često ponašao kao šarlatan pretvarajući se da je genije!)

Rajl je upoznao Vitgenštajna kada je austrijski filozof posetio Kembridž. Nakon toga, Rajl je razvio prijateljstvo sa njim, ubedivši Vitgenštajna da mu se pridruži na pešačkoj turi u engleskom Lejk Distriktu 1930. ili 1931. godine. Rajl nikad ništa nije objavio o ovoj temi ili šta je tokom ove ture naučio od Vitgenštajna, ili o njemu. Ali nakon te ture, i uvek nakon toga, Rajl se ponašao kao posrednik između Vitgenštajna i onoga što su filozofi nazivali „spoljni svet”.

Koliko je to posredništvo nekada bilo neophodno može se otkriti u zapisima razgovora između Vitgenštajna, koji je bio Jevrejin, i njegovih sestara odmah nakon što su Hitlerovi vojnici preuzeli kontrolu nad Austrijom. Vitgenštajn je uveravao svoju sestru da, zbog njihove bliske veze sa „glavnim ljudima i porodicama” prethodnog režima, ni on ni one nisu ni u kakvoj opasnosti. Kada sam kasnije postao profesionalni predavač filozofije

je, bio sam nevoljan da otkrijem svojim učenicima da je Vitgenštajn, koga su mnoge moje kolege smatrale za filozofskog genija, mogao da bude tako obmanut u tako praktičnim stvarima.

Lično sam svedočio kada je Vitgenštajn bio u akciji najmanje jednom. To je bilo tokom mojih studentskih dana kada je Vitgenštajn održao jedno predavanje. Tema je bila „Cogito ergo sum” izvedena, naravno, od poznate izjave francuskog filozofa Rene Dekarta (René Descartes) „Mislim, dakle postojim”. Prostorija je bila prepuna. Publika se vezala za svaku od reči ovog velikog čoveka. Ali jedina stvar koje se mogu setiti sada o njegovim komentarima je da nisu imali nikakvu uočljivu vezu sa najavljenom temom. Tako da, kada je Vitgenštajn završio, profesor u penziji H. A. Pričard (H. A. Prichard) je ustao. Sa vidljivim ogorčenjem, upitao je šta je „*gospodin* Vitgenštajn – titula doktora na Kembridžu očigledno nije bila priznata na Oksfordu! – mislio o izjavi *Mislim, dakle postojim.*” Vitgenštajn je odgovorio tako što je uperio svoj kažiprst desne ruke na čelo i rekao samo: „Mislim, dakle postojim. To je jedna veoma naročita rečenica.” Tada sam mislio, a i sada mislim, da je najprikladniji odgovor na Vitgenštajnovu izjavu bila adaptacija jedne izjave iz crtača Džejmsa Turbera „Muškarci, žene i psi”: „Možda nisi šarmantna, Lili, ali si zagonetna.”

POČETAK RASPRAVA SA LUISOM

Tokom moga studiranja koje je bilo pod nadzorom Gilberta Rajla, postao sam svestan da je očigledno njegova principijelna navika bila da uvek odgovara direktno, lično, na svaki prigovor koji je podnesen na bilo koji od njegovih argumenata. Moja sopstvena pretpostavka, iako to Rajl meni nikada nije otkrio, ili koliko znam, nikome drugom, bila je da je on poštovao zapovest u Platonovoj „Državi” koja se pripisuje Sokratu: „Moramo da pratimo činjenice gde god nas one odvele.” Između ostalog,

ovaj princip zahteva da svaki prigovor napravljen lično mora da uključi i lično sastajanje. To je princip koji sam i ja pokušavao da ispratim tokom svog dugog i široko kontroverznog života.

Ovaj Sokratovski princip je takođe bio nadahnuće Sokratskog kluba, grupe koja je zaista bila u centru intelektualnog života tokom ratnog vremena u Oksfordu. Sokratski klub je bio živahni forum za debate između ateista i hrišćana, a ja sam bio redovni učesnik na tim sastancima. Njegov predsednik, vredan poštovanja od 1942. do 1954. godine, bio je poznati hrišćanski pisac K. S. Luis. Klub se sastajao svakog ponedjeljka uveče tokom semestra u zajedničkoj sobi koledža Sveta Helena. U predgovoru prvog izdanja „Sokratskog pregleda” (Socratic Digest), Luis je citirao Sokratovu opomenu da treba „pratiti činjenice gde god nas one odvele.” Primetio je da je ova „arena, posebno posvećena konfliktu između hrišćana i nevernika, bila novina.”

Mnogi od vodećih ateista na Oksfordu započeli su raspravu sa Luisom i njegovim kolegama hrišćanima. Ubedljivo najpoznatiji obračun bila je slavna februarska debata iz 1948. između Luisa i Elizabet Anskomb (Elizabeth Anscombe), koja je dovela Luisa do toga da preispita treće poglavlje svoje knjige „Čuda” (Miracles). Još uvek se sećam da sam bio član male grupe prijatelja koja se vraćala zajedno sa te debate, hodajući odmah iza Elizabet Anskomb i njene družine. Ona je likovala, a i njeni prijatelji takođe. Odmah ispred ove družine, koraćao je sam K. S. Luis, hodajući brzo kako bi što pre stigao u svoju sobu na Magdalen Koledžu, odmah kod mosta koji smo prelazili.

Iako su mnogi okarakterisali Luisa kao trajno demoralisanog zbog rezultata ove debate, Anskomb je sama mislila drugačije. „Sastanak Sokratskog kluba na kome sam čitala svoj rad”, pisala je kasnije, “bio je opisan od strane nekoliko njegovih prijatelja kao užasno i šokantno iskustvo koje ga je veoma uznemirilo. Ni

dr Havard (koji je odveo mene i Luisa na večeru nekoliko sedmica kasnije), ni profesor Džek Benet (Jack Bennett), nisu zapamtili takva osećanja sa Luisove strane. Sklon sam da protumačim ove čudne ocene njegovih prijatelja kao interesantan primer fenomena koji se zove „projekcija”.¹⁷

Luis je sigurno bio najefektivniji hrišćanski apologeta u drugoj polovini dvadesetog veka. Kada me je BBC nedavno upitao da li sam apsolutno poricao Luisovu hrišćansku apologetiku, odgovorio sam: „Ne. Samo nisam verovao da ima dovoljno razloga da verujem u nju. Ali naravno, kada sam kasnije počeo da razmišljam o teološkim stvarima, izgledalo mi je da je slučaj za hrišćansko otkrivenje veoma jak, ukoliko uopšte verujete u otkrivenje.”

VEOMA POZITIVNA RAZVIJANJA

Tokom mog poslednjeg semestra na Oksfordskom univerzitetu, objavljivanje A. Dž. Ajerove knjige „Jezik, istina i logika” ubedilo je mnoge članove Sokratskog kluba da je Ajerovska je-res logičkog pozitivizma – argument da su sve religijske tvrdnje bez saznavnog značaja – morala da bude odbačena. „Teologija i falsifikacija”, prvi i jedini rad koji sam čitao Sokratskom klubu, omogućio je ono za šta sam smatrao da je dovoljno opovrgavanje. Verovao sam da sam postigao potpunu pobedu i da nije bilo mesta za dalju debatu.

Na Oksfordu sam takođe upoznao Anis Donison (Annis Donison), moju buduću suprugu. Upoznala nas je njena buduća snaha na jednom okupljanju na Oksfordu. Nakon tog upoznavanja, nisam više obraćao pažnju ni na koga drugog tamo. Trenutak na kraju tog okupljanja kada sam zakazao sastanak sa

¹⁷ G. E. M. Anscombe, The Collected Papers of G. E. M. Anscombe, vol. 2, Metaphysics and the Philosophy of Mind (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981), x.

Anis bio je prvi put u kom sam uopšte izašao sa devojkom. Naši društveni uslovi u vreme našeg prvog sastanka bili su veoma drugačiji. Ja sam predavao na koledžu pod imenom Hristova Crkva, instituciji koja je bila isključivo muška, dok je Anis bila na svojoj prvoj godini kao studentkinja na Somervilu, ženskom koledžu na Oksfordu u to vreme, i oko deceniju ili više nakon toga, prosto su izbacivali svakog studenta koji bi „počinio brak”.

Moja buduća tašta je, razumljivo, bila zabrinuta što je starija osoba u akademskom smislu, poput mene, izlazila sa njenom mnogo mlađom ćerkom. Stoga se ona konsultovala sa svojim sinom, mojim budućim šurakom. On ju je uverio da sam ja bio, kako bi ona to rekla, „zaljubljen ili nešto” i da bih ostao slomljenog srca ako bi me sprečili da nastavim da održavam odnos sa njom. Uvek sam pretpostavljao da je samo želeo da njegova sestra donose odluku samostalno, znajući da je ona razumna devojka kojoj može da se veruje da neće doneti bilo kakve nagle odluke.

Iako sam otpao od očeve vere, ja sam ipak poštovao ono što sam naučio od mojih roditelja metodista; nikada nisam ni pokušao da zavedem Anis pre našeg venčanja, verujući da je takvo ponašanje uvek moralno pogrešno. Niti sam se, kao sin akademika, nosio mišlju da ubeđujem Anis da se uda za mene pre nego što diplomira.

Zvanično sam prestao da budem predavač bez stalnog radnog mesta u Hristovoj Crkvi u Oksfordu krajem 1950. godine i počeo da radim kao predavač filozofije morala na Univerzitetu u Aberdinu u Škotskoj 1. oktobra te godine.

IZVAN OKSFORDA

Tokom mojih godina u Aberdinu, dao sam nekoliko radio intervjua, učestvovao u tri ili četiri radio diskusije koje je sponzorisao novoosnovani i intelektualni treći kanal BBC-a i služio

kao subjekt u nekoliko psiholoških eksperimenata. Za nas je velika atrakcija Aberdina bio prijateljski odnos skoro svakoga koga smo upoznali; snaga i raznolikost pokreta obrazovanja za odrasle; upravo činjenica da je Aberdin bio grad u Škotskoj a ne u Engleskoj, što je bilo novo za nas; i činjenica da nam je dao toliko mnogo mogućnosti da šetamo duž obale i po Karngorms planinama. Mislim da nikada nismo propustili da se pridružimo Karngorm klubu na nekom od redovnih mesečnih putovanja na te planine.

Tokom leta 1954. putovao sam iz Aberdina, na svom putu ka Severnoj Americi, kako bih postao profesor filozofije na Univerzitetskom koledžu Severnog Stafordšira koji je kasnije postao Univerzitetu u Kilu. Tokom sedamnaest godina koje sam proveo tamo, Kil je ostao najbliža stvar koju je Ujedinjeno Kraljevstvo ikada imalo tim američkim koledžima slobodnih veština kao što su Oberle i Svortmor. Brzo sam mu postao predan i napustio sam ga tek kada je počeo, polako ali neodoljivo, da gubi svoju osobitost.

Nakon što sam proveo akademsku godinu 1970/71. kao gostujući profesor u Americi, dao sam otkaz na kraju 1971. godine na onome što je tada već postao Univerzitet u Kilu (moj nasljednik na Kilu bio je Ričard Svinbern). U januaru 1972. preselio sam se na Univerzitet u Kalgariju, u Alberti u Kanadi. Moja prvobitna namera bila je da se tamo skrasim. Međutim, u maju 1973, nakon samo tri semestra u Kalgariju, prešao sam na Univerzitet u Redingu, gde sam ostao sve do kraja 1982.

Pre zahteva i dobijanja rane penzije na Redingu, obavezao sam se da jedan semestar predajem na Univerzitetu u Jorku, u Torontu, tokom preostalih šest godina mog normalnog akademskog života. Na pola puta tog perioda, međutim, dao sam otkaz na Univerzitetu u Jorku kako bih prihvatio poziv od strane Centra za socijalnu filozofiju i politiku na Bouling Grin državnom

univerzitetu u Ohaju, da bih sledeće tri godine radio kao istraživač. Pozivnica je kasnije proširena na još tri godine. Nakon toga, konačno sam se u potpunosti penzionisao – i još uvek živim – u Redingu.

Ovaj kratki pregled moje karijere ne bavi se pitanjem kako sam postao filozof. S obzirom na to da sam imao interesovanja za filozofiju na Kingsvudu, može izgledati da sam bio potpuno spreman da postanem profesionalni filozof mnogo pre nego što sam otišao na Oksford. U stvari, jedva da sam znao da postoji tako nešto u to vreme. Čak i u moja dva semestra na Oksfordu, pre nego što sam se priključio Kraljevskom ratnom vazduhoplovstvu, najbliže što sam došao filozofiji bili su sastanci Sokratskog kluba. Moja glavna interesovanja van mojih studija bila su politička. To je bilo još uvek istinito nakon januara 1946, kada su predmeti koje sam imao počeli da uključuju filozofiju.

Tek sam počeo da gledam na karijeru u filozofiji kao daleku mogućnost nekoliko meseci pre završnih ispita u decembru 1947. godine. Da su se moji strahovi, koje sam imao o stavljanju u Drugi razred ostvarili, učio bih za drugi krug završnih ispita, sa koncentracijom na psihologiju, u novoj Školi za filozofiju, psihologiju i fiziologiju. Umesto toga, krenuo sam da se bavim sticanjem zvanja diplomiranog filozofa pod nadzorom Gilberta Rajla. Tek sam se, u poslednjim sedmicama 1949, nakon što sam dobio stipendiju u Hristovoj Crkvi, usmerio na to (i zaista, raskinuo sve veze), odbijajući ponudu da se priključim Administraciji građanske državne službe – izboru zbog koga sam se kajao sve dok nisam dobio ponudu iz Aberdina.

U naredna dva poglavlja, pokušavam da se bavim slučajem koji sam gradio protiv postojanja Boga. Kopam prvo po polovini veka ateističkih argumenata koje sam sastavljao i razvijao, a zatim nastavljam, u trećem poglavlju, da pratim razne zaokrete

koje je imala moja filozofija, pogotovo jer je mogla da bude oslikana kroz moje česte debate na temu ateizma.

Kroz sve to, nadam se da će se videti, kao što sam rekao u prošlosti, da moje dugogodišnje interesovanje za religiju nikad nije bilo ništa više nego promišljeno, moralno i prosto radoznalo. Kažem promišljeno jer, ako postoji Bog ili bogovi koji se mešaju u ljudske poslove, bilo bi potpuno nepromišljeno da ne pokušamo da se, što je više moguće, nađemo na istoj strani sa njima. Kažem da je moje interesovanje bilo moralno, jer bi mi bilo drago da nađem ono što je Metju Arnold (Matthew Arnold) jednom nazvao „večna sila izvan nas samih omogućuje pravdu”. I kažem da je moje interesovanje bilo radoznalo, jer bilo koja ličnost naučnog uma mora da želi da otkrije šta je moguće, ako je uopšte moguće, saznati o ovoj temi. Pa ipak, može se desiti da niko nije toliko iznenađen, kao što sam ja, da se moje istraživanje Božanskog, posle svih ovih godina, pretvorilo od poricanja u otkriće.

GDE DOKAZI VODE

Kada je Alisa prošla kroz ogledalo u poznatoj priči Luisa Kerola, upoznala je kraljicu koja je tvrdila da ima „sto jednu godinu, pet meseci i jedan dan“:

„Ne mogu da verujem u to!“, reče Alisa.

„Ne možeš?“, rekla je kraljica sažaljivim tonom. „Pokušaj ponovo: udahni duboko i zatvori oči.“

Alisa se nasmejala. „Nema svrhe pokušavati“, rekla je, „ljudi *ne mogu* da veruju u nemoguće stvari.“

„Pretpostavljam da nisi mnogo pokušavala“, rekla je kraljica. „Kada sam bila tvojih godina, vežbala sam po pola sata svakog dana. Ma, nekada sam uspevala da poverujem u čak šest nemogućih stvari pre doručka.“

Pretpostavljam da moram da saosećam sa Alisom. Da sam pokušao da zamislim put kojim će se kretati moj život i studije – čak i nakon što sam započeo studije filozofije pod nadzorom Gilberta Rajla – sigurno bih odbacio sve to kao neverovatno, ako ne i nemoguće.

Teško sam mogao da zamislim, kada sam prvi put objavio „Teologiju i falsifikaciju“, da ću u narednih pola veka objaviti oko trideset pet knjiga na mnogo različitih filozofskih tema. Iako sam najpoznatiji po svojim spisima o postojanju Boga, to nikako nije bila jedina oblast mog interesovanja. Tokom godina sam pisao na teme koje sežu od lingvističke filozofije do logike; od

filozofije morala, socijalne i političke filozofije, do filozofije nauke; od parapsihologije i obrazovanja do debate o slobodnoj volji i determinizmu, kao i o ideji života posle smrti.

Ali, iako sam postao ateista sa petnaest godina i takođe razvio razna druga filozofska i polufilozofska interesovanja dok sam bio učenik u Kingsvudu, bilo je potrebno da prođu godine da moji filozofski pogledi sazru i očvrstu. Dok se to nije dogodilo, stigao sam do vodećih principa koji neće samo upravljati mojim pisanjem i rasuđivanjem tokom života, već i konačno diktirati dramatični obrt – od ateizma do teizma.

RANA ISTRAŽIVANJA... I SRAMOĆENJA

Neki od mojih filozofskih pogleda formirali su se još pre mog dolaska na Kingsvud. Već sam se izjašnjavao kao komunista na upisu, i ostao sam veoma energičan socijalista levog krila sve do ranih pedesetih godina, kada sam napustio Laburističku partiju, britanski najviše levi istorijski pokret.

Ono što me je sprečavalo da se zaista priključim Komunističkoj partiji, a što su uradili neki moji savremenici na Kingsvudu, bilo je ponašanje britanske Komunističke partije nakon Nemačko-sovjetskog pakta iz 1939. godine (sporazum Ribentrop-Molotov prim. prev.) (dok sam još uvek bio tinejdžer). Iz poslušnosti prema instrukcijama iz Moskve, ova servilna i izdajnička organizacija počela je da osuđuje rat protiv nacionalsocijalističke Nemačke kao „imperijalni” i koji stoga nema veze sa britanskim narodom. Ove osude su se nastavile sve do 1940. kada je zemlji zapretila invazija. Međutim, ovaj takozvani imperijalistički rat iznenada je postao „progresivni, narodni rat” (iz komunističke perspektive) kada su nemačke snage izvršile invaziju na SSSR. U narednim godinama, postao sam intenzivni kritičar teorije i prakse komunizma, sa njegovom tezom da istoriju pokreću zakoni srodni onima u prirodnim naukama.

Tokom ovog perioda, kao i mnogi moji savremenici sa King-svuda, otkrio sam ilustrativne radove S. E. M. Džouda (C. E. M. Joad). U to vreme, Džoad je bio filozof najpoznatiji britanskoj javnosti po svojim emisijama sa diskusijama na filozofske teme i po svom načinu pisanja (bio je autor oko sedamdeset i pet knjiga, sve u svemu). Delimično sam kroz čitanje Džouda otkrio razne najprodavanije, ali, kako sam tada naučio, žalosno nepozdane knjige o psihičkim istraživanjima, o predmetu koji je sada poznatiji pod nazivom parapsihologija.

Pretpostavljam da mnogi od nas, kako stare, gledaju na svoju mladost sa mešavinom nostalgije i srama. Siguran sam da su ove emocije prilično uobičajene. Međutim, nema svako od nas dodatnu nesreću da su neka njegova sramoćenja zabeležena, pa još i javno objavljena. Ali takav je moj slučaj.

Moje interesovanje za parapsihologiju dovelo je 1953. godine do objavljivanja moje prve, mučno loše napisane knjige. Napisao sam i isporučio par emitovanih razgovora 1951. godine napadajući popularna pogrešna iznošenja navodnih parapsiholoških fenomena. Ove priče izazvale su poziv od izdavača da napišem knjigu o toj temi, koju sam, usled drske mladalačke arogancije, naslovio „Novi pristup psihičkim istraživanjima” (A New Approach to Psychical Research).

Knjiga se bavila i navodnim činjenicama i filozofskim problemima parapsihologije. Nadam se da će mi se moći oprostiti za neke stilske nedostatke u tom delu, jer su one usledile delimično usled činjenice da su izdavači želeli da se napiše u stilu razvratnog eseja. Bilo je, međutim, još suštinskih grešaka. Sa empirijske strane, prihvatio sam tada diskreditovani eksperimentalni rad S. G. Soula (S. G. Soal), matematičara i istraživača Londonskog univerziteta. Što se tiče filozofske strane, nisam još uvek dokučio pun značaj za parapsihologiju vrste argumenata

koji su skicirani od strane škotskog filozofa Dejvida Hjuma (David Hume) u desetom poglavlju njegovog „Ispitivanja”. Decenijama kasnije, sastavio sam knjigu štiva, koju sam smatrao više zadovoljavajućom od bilo kojih drugih koje su bile dostupne na tu temu, a naslovio sam je „Štiva o filozofskim problemima parapsihologije” (Readings in the Philosophical Problems of Parapsychology). U mojim uredničkim doprinosima sumirao sam ono što sam, u godinama koje dolaze, naučio o rešenjima za te probleme.

ISTRAŽIVANJA NOVIH INTERESOVANJA

Dva druga filozofska interesovanja su iznikla iz popularnih naučnih dela koje sam čitao u svojoj mladosti. Prvo je bilo u tvrdnji da bi evoluciona biologija mogla da omogući garanciju napretka. Ova tvrdnja moćno je iznesena u jednom od ranih radova Džulijana Hakslija (Julian Huxley) „Eseji jednog biologa” (Essays of a Biologist). On je sledio ovu ideju, sa rastućim očajanjem, sve do kraja života. U „Vreme, osvežavajuća reka” (Time, the Refreshing River) i „Istorija je na našoj strani” (History Is on Our Side), Džozef Nidam (Joseph Needham) kombinovao je ovu tvrdnju sa marksističkom filozofijom istorije, doktrinom koja ističe prirodne zakone neumoljivog istorijskog razvoja. Stoga su marksisti verovali da postoje univerzalni zakoni, kao što je neizbežnost klasnog ratovanja, koje vodi razvitku društava. To sam delimično prihvatio, tako da sam odbio tu literaturu, te sam, kada su me pitali sredinom šezdesetih da doprinesem zbirci „Nove studije etike” (New Studies in Ethics), preuzeo da napišem esej dužine knjige „Evoluciona etika” (Evolutionary Ethics). (Ovo je takođe bio delimični razlog što sam napisao „Darvinovu evoluciju” (Darwinian Evolution) kada su mi tražili da učestvujem u seriji pokreta i ideja ranih osamdesetih godina. U ovoj kasnijoj knjizi, pokušao sam da pokažem da je prestiž

darwinizma bio prizvan da podrži druge ideje i verovanja kojima nedostaje čvrsta osnova – kao što je ideja da je Darwinova teorija garancija ljudskog napretka.)

Druugo filozofsko interesovanje koje je nastalo iz mog čitanja popularne naučne literature bilo je u pokušajima da izvučem neoberkelističke zaključke iz razvoja dvadesetog veka u fizici. Neoberkelijanci pripadaju filozofskoj školi idealizma. Idealisti veruju da je cela fizička stvarnost isključivo mentalna i da samo postoje umovi i sadržaji umova. Knjige, koji su glavni izvori ovde, bila su dela ser Džejmsa Džinsa (Sir James Jeans) i ser Artura Edingtona (Sir Arthur Eddington). A Suzan Stebing (Susan Stebbing) sa svojim delom „Filozofija i fizičari” (Philosophy and the Physicists) bila je ta koja me je naučila kako da pronađem svoj put u ovoj zamršenoj džungli.

Godinama kasnije, u „Uvodu u zapadnu filozofiju” pokušaću da prikažem da je takav idealizam bio poguban za nauku. Citirao sam pasus iz „Um, percepcija i nauka” (Mind, Perception and Science) istaknutog britanskog neurologa, koji se prigodno zove Lord Brejn (W. Russel Brain), koji je primetio da su neurolozi obično idealisti koji veruju da je čin percipiranja objekta u stvari događaj u mozgu subjekta. Takođe sam citirao tvrdnju Bertranda Rasela da „posmatranje ne daje neposredno znanje o fizičkom objektu”. Da je ovo tačno, rekao sam, onda ne bi bilo takve stvari kao što je posmatranje. A s obzirom na to da se naučnici uzdaju, i moraju da se uzdaju u posmatranje, u potvrdu svojih otkrića na osnovu direktnog posmatranja, ovaj zaključak nepo- bitno potkopava nalaze iz kojih je proizišao. Ukratko, ovaj pogled uklanja osnove celokupnog naučnog zaključivanja. Pro- tiv ovoga sam tvrdio da u normalnom svesnom posmatranju moram da imam odgovarajuće čulno iskustvo (npr. zvuk i prikaz čekića koji zakucava ekser); i da, ako se za nešto kaže da je

posmatrano, onda je ta stvar (čekić i ekser) morala biti deo uzroka doživljavanja moga iskustva.

NOVI UVIDI U FILOZOFIJI

Tokom mog vremena na Oksfordu (1946-1950), u punom cvatu je bio novi način bavljenja filozofijom, ponekad nazvan i „revolucija u filozofiji”. Tokom boravka tamo zasitio sam se ovom „novom filozofijom”, koju su mnogi njeni neprijatelji opisali kao „lingvističku” ili kao „običan jezik”. Dominantne filozofske figure Oksforda toga doba bili su Gilbert Rajl i Džon Ostin (John Austin). Rajl je, kao što sam pre rekao, bio moj mentor tokom studija. Bolje sam upoznao Ostina kada sam, nakon mog imenovanja u Hristovoj Crkvi, postao redovan polaznik na njegovim poznatim predavanjima subotom ujutru, na kojima se diskutovalo o napretku nauke.

Ova oksfordska filozofija iz četrdesetih i pedesetih godina omogućila je nekoliko vrednih uvida koje još uvek smatram tačnim. Možda najvažnije od ovih uvida i najšireg raspona bilo je da mi moramo da postanemo konstantno i potpuno svesni toga kako filozofija (u onoj meri u kojoj je filozofija konceptualno traganje) mora da se tiče tačne verbalne upotrebe. Nemamo pristup konceptu osim kroz studije lingvističke upotrebe i, stoga, korišćenju onih reči kroz koje su ti koncepti izraženi. Ovaj uvid me je podsetio na izučavanje Biblije koje sam spomenuo ranije (koje je moj otac naveo kao primer) koji proučavaju koncept Starog zaveta tako što prikupljaju i ispituju, sa najviše konteksta koji mogu da pronađu, sva dostupna korišćenja relevantne hebrejske reči.

Koliko god da sam bio tvrdoglav i uticajan u stvaranju svog posebnog filozofskog pravca, ova „nova filozofija” nije bila ni tako nova ni tako sužena koliko se nekada činilo. „Revolucija” je

uključivala fokus na konceptualnu gramatiku, upotrebu koncepta u svakodnevnom jeziku, učenje koje bi pomoglo da se eliminišu mnogi od očiglednih problema u filozofiji. Jedan takav problem bio je da li možemo da steknemo znanje putem upoznavanja sa „spoljnim“ (logično javnim) svetom. Ovaj problem je bio prvi put formulisan u sedamnaestom veku sa Dekartove strane i kasnije je bez pitanja prihvaćen od strane mnogih njegovih sjajnih sledbenika – među njima i Loka, Berklija, Hjuma i Kanta. Ova „nova filozofija“, međutim, odbila je problem kartezijanskog skepticizma tako što je odbila polaznu tačku: da je osoba bestelesni subjekat koji ima samo lično iskustvo. Ovo verovanje nije u saglasnosti sa pretpostavkom u našem svakodnevnom govoru da mi znamo putem upoznavanja ujedno i fizički svet i druge ljude. Ali kao što sam rekao, ovo nije bilo u potpunosti novo; Platon, koji je napisao „Teetet“ i Aristotel sa „Nikomahovom etikom“ bi se potpuno osećali kao kod kuće na seminarima koje su vodili Rajl i Ostin.

NAPREDAK U FILOZOFIJI

Pre napuštanja Oksforda, prosledio sam materijale za komplet knjiga nazvan „Logika i jezik“, prvi deo, za izdavača. Drugi deo je usledio uskoro. Oba dela su uređena tako da sadrže kratak uvod koji sam ja napisao, prvi 1951. i drugi 1953. Tako da, nakon što sam došao na poziciju predavača na Univerzitetu u Aberdinu, shvatio sam da se ponašam kao neimenovani ali, uprkos tome, priznati govornik za „oksfordsku lingvističku filozofiju“ u Škotskoj. Kada je Škotski filozofski klub, grupa onih koji predaju filozofiju u Škotskoj, lansirao novi časopis „Filozofski tromesečnik“ (Philosophical Quarterly), rano izdanje je sadržalo napad na ovu oksfordsku školu. Urednik je od mene tražio da reagujem. Rezultat, „Filozofija i jezik“, kasnije je posao, u izmenjenom obliku, uvodno poglavlje u trećem kompletu

radova koji je naslovljen „Eseji o konceptualnoj analizi” (Essays in Conceptual Analysis). Kritičar sa engleske strane Majkl Damet (Michael Dummett) opisao je pokret kao „kult svakodnevnog jezika” i zanimljivo je tvrdio da „članstvo” u ovoj školi „očigledno zavisi od nominacije od strane profesora Flua”.¹⁸

Sigurno su neki od onih koji su praktikovali novu filozofiju, iako ih je bilo malo, bili posvećeni trivijalnim, ezoteričnim i besmislenim traganjima. Reagovao sam protiv takvih očiglednih trivijalnosti i besmislenosti spisom koji sam napisao i pročitao klubu, a koji se zove „Stvar koja je stvarno važna” (Matter That Matters). Tvrdio sam da je bilo i moguće i poželjno koncentrisati se na probleme koji bi i filozofski neobučeni laici mogli da pojme kao interesantne i važne, umesto da gube vreme i trud na filozofsku borbu u prazno (a ovo sam rekao bez napuštanja – i u stvari, dok sam pozitivno profitirao od njih – uvida koje sam stekao na Oksfordu).

Shvatio sam da, kao što ću napisati u „Uvodu u zapadnu filozofiju”, napredak u filozofiji može da postoji uprkos generalnom odsustvu konsenzusa. Nedostatak konsenzusa u filozofiji nije nezavisno dovoljan pokazatelj da subjekat ne pokazuje napredak. Pokušaj da se pokaže da nema filozofskog znanja, prosto insistirajući da uvek postoji neko za koga možemo da se uzdamo da će ostati neubeđen, je uobičajena zabluda koju je imao i najistaknutiji filozof kao što je Bertrand Rasel. Ja sam to nazvao „diverzija ali-uvek-ima-neko-ko-se-nikada-neće-složiti”. Zatim postoji optužba da u filozofiji nikada nije moguće dokazati nekome da ste vi u pravu, a da on ili ona greše. Ali deo koji nedostaje u ovoj raspravi je razlika između iznošenja dokaza i

¹⁸ Michael Dummett, *Truth and Other Enigmas* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), 431.

ubeđivanja osobe. Osoba može biti ubeđena lošim argumentom, a može i da ostane neubeđena nekim argumentom koji bi trebalo da prihvati.

Napredak u filozofiji je drugačiji od napretka u nauci, ali to ne znači da je zbog toga nemoguć. U filozofiji vi osvetlite suštinsku prirodu deduktivnog argumenta; vi pravite razliku između pitanja oko validnosti ili nevalidnosti argumenata i pitanja oko istinitosti ili neistinitosti njihovih premisa ili zaključka; vi ukazujete na striktno korišćenje termina *zabluda*; i vi identifikujete i tumačite takve zablude diverzijom ali-uvek-ima-neko-ko-se-neće-složiti. U meri u kojoj su ove stvari postignute boljim objašnjenjem i većom efektivnošću, progres bi bio viđen – čak i ako bi konsenzus i ubeđenje ostali nedostižni i nekompletni.

OBRAĆANJE VIŠE PAŽNJE NA ATEIZAM

Sokratski klub K. S. Luisa otvoren je tokom zenita nove filozofije, a sokratski princip koji sam video da se tamo koristi – praćenje dokaza gde god nas oni odveli – sve više je postajao vodeći princip u razvijanju, usavršavanju i ponekad preokretu mojih sopstvenih filozofskih pogleda. Takođe se dešavalo na sastancima Sokratskog kluba da su „lingvistički filozofi”, koji su bili optuženi za trivijalizovanje jednom davno duboke discipline, počeli da istražuju ono što je Kant slavno razlikovao kao tri glavna pitanja filozofije – Bog, sloboda i besmrtnost. Moj doprinos diskusijama tog foruma bio je rad naslovljen „Teologija i falsifikacija”.

Kao što sam pomenuo, temelji na kojima sam prigrlio ateizam kada sam imao petnaest godina bili su očigledno neadekvatni. Bili su izgrađeni na onome što sam kasnije opisao kao dva „mladalačka insistiranja”: (1) problem zla je bio odlučujući dokaz nepostojanja svedobrog, svemogućeg Boga; a (2) „odbrana slobodne volje” nije izbacila Tvorca odgovornosti za očigledne

nedaće stvaranja. Međutim, od mojih školskih dana mnogo sam više posvetio pažnje razlozima za ili protiv dolaska do ateističkih zaključaka. Moj prvi korak u ovoj istrazi bila je „Teologija i falsifikacija”.

„Teologija i falsifikacija” prvi put je predstavljena u leto 1950. Sokratskom klubu na Oksfordu i zatim objavljena u oktobru u kratkotrajnom studentskom časopisu nazvanom „Univerzitet” (University). Prvo preštampanje dogodilo se 1955. u „Novim esejima u filozofskoj teologiji” (New Essays in Philosophical Theology), zbirci koju smo zajedno uređivali Alaster Makintajer i ja. „Novi eseji” su bili suštinska zbirka doprinosa filozofiji religije iz perspektive nove filozofije. U to vreme je časopis *Times Literary Supplement* za nju rekao da „poseduje određenu neokaljanu svežinu”.

Moj glavni cilj u „Teologiji i falsifikaciji” bio je da razjasnim prirodu tvrdnji koje su upotrebljavali religiozni vernici. Pitao sam: Da li brojne kvalifikacije koje okružuju teološke iskaze rezultuju time što umiru od smrti od strane hiljadu kvalifikacija? Ako nešto tvrdite, to ima značaj jedino ako isključuje određene tvrdnje. Na primer, tvrdnja da je Zemlja okrugla isključuje tvrdnju da je zemlja ravna. I uprkos tome što se čini ravnom, ova očigledna kontradikcija može da se objasni ogromnom veličinom Zemlje, perspektivom iz koje je gledamo itd. Tako da, jednom kada dodate odgovarajuće kvalifikacije, tvrdnja može da bude zadovoljavajuće pomirena sa fenomenima koji se čine da su kontradiktorni. Ali ukoliko kontradiktorni fenomeni i date kvalifikacije nastavljaju da se množe, onda tvrdnja sama po sebi postaje sumnjiva.

Ako kažemo da nas Bog voli, onda moramo da se zapitamo koje fenomene ta tvrdnja isključuje. Očigledno, postojanje bola i patnje nastaje kao problem u slučaju takve tvrdnje. Teisti nam kažu da, uz odgovarajuće kvalifikacije, ovi fenomeni mogu da

budu pomireni sa Božjim postojanjem i ljubavlju. Ali onda se pojavljuje pitanje zašto ne bismo prosto zaključili da nas Bog ne voli. Teisti, čini se, ne dozvoljavaju da se bilo kakav fenomen računa protiv tvrdnje da nas Bog voli. To bi značilo da se ništa ne računa ni za nju takođe. To na kraju postaje isprazno. Zaključio sam da bi „fina, brzopleta hipoteza tako mogla da bude skoro ubijena, da doživi smrt od strane hiljadu kvalifikacija”.

Iako moja namera da postavim ta pitanja izgleda jasno, uporno sam sretao tvrdnje da sam izlagao moje poglede oko smisla – ili, više, besmisla – celokupnog religioznog jezika. Podjednako preovlađujuće bile su tvrdnje da sam se eksplicitno pozivao na (ili bar uzimao zdravo za gotovo) i oslanjao na zloglasni princip verifikacije starog izvornog Bečkog kruga logičkih pozitivista – da su samo tvrdnje koje mogu biti potvrđene koristeći naučne metode bile smislene.

Ali zapravo nikada nisam održavao bilo kakvu sveobuhvatnu tezu o smislu ili besmislu celokupnog religioznog jezika. Moj primarni cilj u „Teologiji i falsifikaciji” bio je da začinem bljutavi dijalog između logičkih pozitivista i hrišćanske religije, kao i da postavim diskusiju između verovanja i neverovanja na različitim i plodnijim replikama. Nisam nudio nikakvu sveobuhvatnu doktrinu o celom religioznom verovanju ili celom religioznom jeziku. Ne kažem da su te tvrdnje religioznog verovanja bile besmislene. Prosto sam izazvao religiozne vernike da objasne kako njihove tvrdnje treba da se razumeju, pogotovo u svetlu konfliktnih podataka.

UČENJE IZ NESLAGANJA

Ovaj rad je izmamio brojne odgovore, od kojih su se neki pojavili decenijama kasnije i mnogi od njih su mi pomogli da izoštrim – i, s vremena na vreme, ispravim – moje poglede.

Možda je najradikalniji odgovor bio onaj prvi od R. M. Hera (R. M. Hare), koji će kasnije postati profesor filozofije morala na Oksfordu. Her je tvrdio da religijski iskazi treba da se tumače ne kao davanje tvrdnji, već kao izrazi onoga što je on zvao uverenje – nešto kao generalni pristup ili generalni stav. Uverenje, kako ga je on opisao, jeste prosto tumačenje našeg iskustva koje ne može da bude potvrđeno ili krivotvoreno. Koliko ja znam, Her nikada nije razvio tu ideju u knjigu, ali to nije nešto što bi se svidelo religioznim vernicima, jer je negiralo bilo kakvu racionalnu osnovu za veru.

U originalnoj diskusiji, Bejzil Mičel (Basil Mitchell), koji je nasledio K. S. Luisa na mestu predsednika Sokratskog kluba, rekao je da je bilo nečega čudnog u mojoj prezentaciji teološkog slučaja. Teološki iskazi moraju biti tvrdnje, a da bi bile tvrdnje, mora postojati nešto što će se računati protiv njihove istine. Istakao je da teolozi ovo ne negiraju i da je, u stvari, teološki problem zla nastao baš zato što se čini da se postojanje bola računa protiv istine da Bog voli čovečanstvo. Njihov odgovor je bila odbrana slobodne volje. Ali, Mičel je priznao da su vernici često u opasnosti da pretvore svoje tvrdnje u formule koje su ispraznog značenja.

U Mičelovoj knjizi „Vera i logika” (Faith and Logic), I. M. Krombi (I. M. Crombie), filozof koji je najpoznatiji po svojim radovima o Platonu, prezentovao je mnogo dublju obradu teme. Teisti veruju u misteriju izvan iskustva, rekao je Krombi, ali tvrdi da je uočio tragove ove misterije u iskustvu. Pored toga, teisti tvrde da su, kako bi izrazili svoje verovanje, dužni da koriste jezik koji vode paradoksalna pravila.¹⁹

Krombi je primetio da možete razumeti teološke tvrdnje samo ukoliko ispravno shvatite ova tri navoda: teisti veruju da

¹⁹ I. M. Crombie, “The Possibility of Theological Statements,” in *Faith and Logic*, ed. Basil Mitchell (London: Allen & Unwin), 50.

je Bog transcendentno biće i tvrdnje o Bogu se primenjuju na Boga, a ne na svet; teisti veruju da je Bog transcendentan i stoga izvan domašaja našeg razuma; s obzirom na to da je Bog misterija, a da bismo zadobili pažnju, moramo da pričamo razumljivo, i stoga možemo samo da pričamo o Bogu u slikama. Teološke tvrdnje su ljudske slike božanskih istina koje mogu biti izražene kao priče.²⁰

Drugi koji su odgovorili na „Teologiju i falsifikaciju” uključuju Rejberna Hajmbeka (Raeburne Heimbeck) i anglikanskog teologa Erika Maskala (Eric Mascall). U svojoj knjizi Hajmbek, profesor filozofije i religijskih studija na Univerzitetu u Vašingtonu, tvrdi da je „Teologija i falsifikacija” sadržala tri bitne greške. Prvo, pretpostavila je da je značenje bilo koje rečenice isto kao i empirijske implikacije onoga što ono tvrdi. Drugo, pogrešno je implicirala da je računanje protiv verovanja isto kao i nekompatibilnost sa njim. Na kraju, pretpostavila je da je za tvrdnje o Bogu koji izražava ljubav ili za postojanje Boga u principu nemoguće dokazati da su pogrešne. Ključna greška, po njegovom mišljenju, bila je identifikovanje utemeljenja za verovanje da je tvrdnja tačna ili netačna sa uslovima koji bi ga učinili tačnim ili netačnim.²¹ Maskal je pratio Vitgenštajna ističući da mi možemo da otkrijemo da li je tvrdnja smisljena samo određujući da li ljudi mogu da je razumeju u jezičkom kontekstu i zajednici u kojoj se koristi.²²

Citirao sam te odgovore donekle delimično kako bih ilustrovao ulogu „Teologije i falsifikacije” u podstrekivanju novog talasanja misli koje je pomoglo da se promeša ustajali bazen teološkog diskursa. Ova diskusija se nastavlja do današnjeg

²⁰ Crombie, „The Possibility of Theological Statements,” 73, 72.

²¹ Raeburne Heimbeck, *Theology and Meaning* (London: Allen & Unwin, 1969), 123, 163.

²² Eric L. Mascall, *The Openness of Being* (Philadelphia: Westminster, 1971), 63.

dana. Zapravo, izdanje iz proleća 2005. Ričmond džurnala o filozofiji (Richmond Journal of Philosophy) prikazalo je još jedan članak koji diskutuje o vrednostima mojih argumenata iz 1950.

Takođe pominjem odgovore na „Teologiju i falsifikaciju” jer je debata koju je ona ugrozila imala efekat na mene i moje filozofske poglede. Kako je mogla da omane da to učini, ako sam ja dosledan u svojoj nameri da pratim dokaze gde god me oni odveli? Zaista, za srebrnu godišnjicu reizdanja tog rada, dopustio sam validnost te dve optužbe koje su napravili kritičari. Bejzil Mičel me je ukorio zbog osobenjaštva mog vladanja u tom teološkom slučaju. Mičel je pokazao da teolozi ne poriču da se činjenica o bolu računa protiv tvrdnje da Bog voli čovečanstvo, i da je upravo to ono što generiše teološki problem zla. Mislim da je u pravu po ovom pitanju. Takođe sam potvrdio snagu Hajmbekove kritike i rekao da sam pogrešio što sam srušio distinkciju između „računa se protiv” i „nije kompatibilno sa”. Moj glavni argument se nosio direktno samo sa ovim drugim.

BOG I FILOZOFIJA

Jedanaest godina nakon „Novih eseja”, objavio sam „Bog i filozofija”. Ovo je bio pokušaj da predstavim i ispitam slučaj za hrišćanski teizam. Nisam mogao da nađem nikakvo prethodno izlaganje ovog slučaja koje je bilo široko prihvaćeno od strane savremenih vernika kao adekvatno ili standardno. Pokušao sam da pitam prijatelje i kolege hrišćane za sugestije, ali shvatio sam da postoji malo ili nikakvo preklapanje između rezultujućih listi koje su oni ponudili. Tako da sam prikupio iz nekoliko izvora najjači slučaj koji sam mogao da nađem, terajući one koji su bili nezadovoljni da se nadovežu i stvore nešto što će oni i njihovi istomišljenici smatrati zadovoljavajućim.

„Bog i filozofija” prvi put je objavljena 1966. Reizdata je 1984. kao „Bog: kritičko istraživanje” (God: A Critical Enquiry).

Konačno izdanje, sa predgovorom izdavača i novim, mojim, veoma nezadovoljavajućim uvodom, objavljeno je 2005.

U „Bogu i filozofiji” predložio sam sistematski argument za ateizam. Na početku, tvrdio sam da naša početna tačka treba da bude pitanje doslednosti, primenljivosti i legitimnosti samog koncepta Boga. U narednim poglavljima govorio sam i o argumentima prirodne teologije i o tvrdnjama božanskog otkrivenja, dok sam analizirao pojmove objašnjenja, reda i svrhe. Polazeći od Dejvida Hjuma i drugih istomišljenika, tvrdio sam da su argument dizajna, kosmološki argument i argument iz morala za Božje postojanje nevažeći. Takođe sam pokušavao da pokažem da je bilo nemoguće tačno izvesti zaključak iz određenog religioznog iskustva koje je imalo kao svoj objekat transcedentalno božansko biće.

Ali najznačajniji doprinos ovom izdanju bilo je poglavlje „Početak od početka” (Beginning from the Beginning). Primetio sam da mora da se odgovori na prvenstveno tri pitanja u odnosu na koncept Boga:

Kako treba identifikovati Boga.

Kako pozitivni termini kao suprotstavljeni negativnim terminima poput *bestelesan* mogu biti primenjeni na Boga.

Kako nedoslednost definisanih karakteristika Boga sa neporecivim činjenicama može da bude objašnjena (npr. kako se mogu nedaće univerzuma pomiriti sa postojanjem svemogućeg Boga).

Drugo i treće od ovih pitanja branili su teisti teorijom analogije kada su govorili o Božjim atributima i odbranom slobodne volje kada su se suočavali sa problemom zla. Ali prvo pitanje je bilo ono koje nikada pre nije bilo dovoljno istaknuto.

Identifikacija i individuacija su stvari izbora dogovorenog, prepoznatog i konstantnog subjekta diskursa. Ali bilo je daleko

od očiglednog kako bi tako pojedinačna supstanca, kao što je Mojsijev Bog, mogla da bude identifikovana kao odvojiva i odvojena od celog „stvorenog” univerzuma. I kakav smisao, ako ikakav, može biti dat insistiranju da ovo Biće postoji kao uvek jedno i isto, a opet je aktivno ili kroz vreme ili – još više zbunjujuće – nekako „izvan” vremena? Sve dok, i ukoliko imamo, originalan, koherentan i primenljiv koncept, pitanje da li takvo biće postoji ne može zaista da bude postavljeno. Drugim rečima, ne možemo da počnemo da raspravljamo o razlozima za verovanje da neka određena vrsta Boga postoji sve dok ne utvrdimo kako da identifikujemo Boga o kome nameravamo da raspravljamo. Mnogo manje možemo da razumemo kako ta ista individua može da bude ponovo identifikovana kroz proticanje vremena. Znači, na primer, kako bi „osoba bez tela (na primer duh) koja je prisutna svuda” mogla biti identifikovana i ponovo identifikovana – i tako biti kvalifikovana kao mogući subjekat za razne opise?

Teisti su odgovorili na ovaj niz misli na nekoliko načina. Najznamenitiji od svih bio je onaj Ričarda Svinberna (mog naslednika na Univerzitetu u Kilu i kasnije profesora filozofije i hrišćanske religije na Oksfordu) sa svojom knjigom „Koherentnost teizma” (The Coherence of Theism). On je objasnio da činjenica što su jedini „O”, koje smo ikada videli, ustvari „X”, ne implicira da nije koherentno pretpostaviti da postoje „O” koji nisu „X”. On je rekao da niko nema pravo da tvrdi da, samo zato što su svi „tako-i-tako” sa kojima se susreo bili „takvi-i-takvi”, da stoga „takav-i-takvost” moraju da budu esencijalne karakteristike nečega što stvarno treba da bude naznačeno kao „tako-i-tako”. Što se tiče identiteta, on je tvrdio da je identitet osobe nešto konačno i da ne može da se analizira u smislu kontinuiteta tela, pamćenja ili karaktera. Dž. L. Maki (J. L. Mackie), ateistički filozof, prihvatio je Svinbernovu definiciju Boga kao duha koji je

svugde prisutan, svemoćan i sveznajući, i prosto je tvrdio da “ne postoji pravi problem” kada dolazi do identifikacije i individuacije.²³

Istoričar filozofije Frederik Koplston (Frederick Copleston) priznao je snagu problema na koji sam ukazao koji se odnosi na koherenciju koncepta Boga i odgovorio na drugačiji način. Rekao je: „Ne mislim da može biti opravdano da se traži od ljudskog uma da bude u stanju da stavi Boga kao leptira u vitrinu.” Po njegovom mišljenju:

„Bog postaje realnost za ljudski um u ličnom pokretu transcendencije. U ovom pokretu, Bog se pojavljuje kao neviđeni cilj pokreta. I koliko god da Transcendentno ne može da bude shvaćeno samo po sebi i preliva, da tako kažemo, našu konceptualnu mrežu, sumnja neizbežno teži da raste. Ali, u okviru pokreta transcendencije, sumnja je nekada izbalansirana tvrdnjom koja je uključena u sam pokret. U okviru konteksta ovog ličnog pokreta ljudskog duha Bog postaje realnost za čoveka.”²⁴

Šta danas mislim o argumentima koji su izneseni u „Bog i filozofija”? U pismu iz 2004. „Filozofiji danas” (Philosophy Now), zapazio sam da sada smatram „Boga i filozofiju” za istorijsku zaostavštinu (ali, naravno, neko ne može da prati dokaze gde god ga oni odveli, a da ne pruži drugima šansu da pokažu nove perspektive koje on pre toga nije u potpunosti razmotrio). A moje trenutne poglede na teme predstavljene u ovom poglavlju predstavio sam u drugom delu ove knjige pod nazivom „Moje otkriće Božanskog”.

²³ J. L. Mackie, *The Miracle of Theism* (Oxford: Clarendon, 1982), 1.

²⁴ Frederick C. Copleston, *Philosophers and Philosophies* (London: Search Press, 1976), 76.

PRETPOSTAVKA ATEIZMA

Deceniju nakon „Boga i filozofije”, napisao sam „Pretpostavku ateizma” (koja je u Americi objavljena kao „Bog, sloboda i besmrtnost”). U toj knjizi, tvrdio sam da rasprava oko Božjeg postojanja treba da počne sa pretpostavkom ateizma, da teret dokaza mora da leži na teistima. Istakao sam da ovaj novi pristup stavlja celo pitanje postojanja Boga u potpuno novu perspektivu. Pomaže da se isteraju na videlo konceptualni problemi sa teizmom koji bi u suprotnom mogli da izbegnu pažnju i primoravaju teiste da počnu od apsolutnog početka. Teistička upotreba reči *Bog* mora da ima značenje koje ga čini teoretski mogućim da na taj način bude opisano pravo biće. Stoga, smatrao sam, sa ovom novom perspektivom ceo poduhvat teizma se čini još nesigurnijim nego što se činio pre.

Pretpostavka ateizma može da bude opravdana neizbežnom potražnjom za temeljima. Da bismo verovali da postoji Bog, moramo da imamo dobar temelj za to verovanje. Ali ukoliko nemamo tako dobro utemeljenje, ne postoji dovoljan razlog za verovanje u Boga, i jedina razumna pozicija je da se bude negativni ateista ili agnostik (pod negativnim ateistom mislim na a-teistu, kao analogiju rečima poput *atipičan* i *amoralan*).

Moram da istaknem ovde šta ova „pretpostavka” nije bila. Nije bila puna predrasuda i skandalozna pretpostavka zaključka koji treba da se dokaže. Pre je bila proceduralni princip koji je birao stranu na kojoj će teret dokaza da leži, uglavnom kao pretpostavka nevinosti koja stoji u temelju anglosaksonskog prava.

Tvrdio sam da u bilo kojoj pravoj sistematskoj apologetici predlagatelj hipoteze o Bogu mora da počne, kao što bi počeo i predlagatelj bilo koje egzistencijalne hipoteze, prvo time što će objasniti određeni koncept Boga koji se treba koristiti, a onda

pokazati kako odgovarajući objekat treba da bude identifikovan. Samo onda i ako su ova dva esencijalna i preliminarna zadatka zadovoljavajuće ispunjena onda može da bude razumno početi iznošenje dokaza namenjenih da pokažu da se koncept primenjuje.

Ovaj argument je nagomilao mnoge i razne odgovore. Pišući kao agnostik, engleski filozof Entoni Keni (Anthony Kenny) je smatrao da možda postoji pretpostavka za agnosticizam, ali ne za pozitivni ili negativni ateizam. On je predložio da treba više truda da se dokaže da nešto znate nego da nešto ne znate (ovo uključuje čak i tvrdnju da koncept Boga nije koherentan). Ali je rekao da ovo ne oslobađa agnostike; kandidat za ispit može da bude u stanju da opravda tvrdnju da on ili ona ne zna odgovor na jedno od pitanja, ali to ne omogućuje osobi da prođe ispit.²⁵

Kaj Nilsen, kolega ateista i moj bivši kolega, citirao je kritičara koji je izjavio da je moralno superiorni stav ostati potpuno neopredeljen sve dok se ne stvore adekvatni razlozi. Nilsen je potom rekao da ja treba da pokažem da vernici i skeptici imaju zajednički koncept racionalnosti sa kriterijumima potrebnim da procene zasluge njihovih različitih tvrdnji. Dodao je da bi postojao „veliki znak pitanja pre [moje] pretpostavke ateizma”²⁶, da nisam napisao univerzalno prihvatljiv koncept racionalnosti.

Nadaleko glavni izazov za argument došao je iz Amerike. Modalni logičar Alvin Plantinga uveo je ideju da je teizam pravo bazično uverenje. Tvrdio je da je verovanje u Boga slično verovanju u druge bazične istine, kao što je verovanje u druge umove ili percepciju (gledanje drveta) ili sećanje (verovanje u

²⁵ Anthony Kenny, *Faith and Reason* (New York: Columbia University Press, 1983), 86.

²⁶ Kai Nielsen, review of *The Presumption of Atheism* by Antony Flew, *Religious Studies Review* 3 (July 1977): 147.

prošlost). U svim ovim slučajevima, verujete sopstvenim kognitivnim sposobnostima, iako ne možete dokazati istinu o verovanjima koja su u pitanju. Slično tome, ljudi uzimaju određene postavke (npr. postojanje sveta) kao bazične i druge kao izvedene od ovih bazičnih predloga. Vernici, tvrdi se, uzimaju postojanje Boga kao bazičnu postavku.

Tomistički filozof (sledbenik filozofije Tome Akvinskog, prim. prev.) Ralf Makinerni (Ralph McInerny) smatrao je da je prirodno za ljudska bića da veruju u Boga zbog reda, postavke i zakonskog karaktera prirodnih događaja. Toliko je to prirodno, rekao je, da je ideja Boga skoro urođena, što izgleda kao *prima facie* (na prvi pogled, prim. prev.) argument protiv ateizma. Tako da, dok Plantinga tvrdi da teisti ne nose teret dokaza, Makinerni ide još dalje, i tvrdi da teret dokaza mora da padne na ateiste!

Trebalo bi da ovde istaknem da, za razliku od mojih drugih antiteoloških argumenata, argument pretpostavke ateizma može da bude dosledno prihvaćen od strane teista. Kad im se dâ adekvatan temelj za verovanje u Boga, teisti ne čine filozofski greh time što veruju! Pretpostavka ateizma je, u najboljem slučaju, metodološki polazna tačka, a ne ontološki zaključak.

PROMENA MIŠLJENJA

Kao profesionalni filozof promenio sam mišljenje na sporne teme više nego jednom. Ovo ne treba da čudi, naravno, s obzirom na moja verovanja koja se tiču mogućnosti napretka u filozofiji i principa praćenja činjenica gde god me one odvele.

Dok sam predavao na Univerzitetu u Kilu 1961, napisao sam knjigu o Hjumovom „Ispitivanju čovečjeg razuma” koja je naslovljena „Hjumova filozofija vere”. Sve do tada, Hjumovo „Ispitivanje” je obično bilo tretirano, suprotno od onoga što je sam

autor mislio o njemu, kao puka zbirka eseja naknadne misli. Danas se to smatra Hjumovim najvećim delom. Što se tiče moje knjige o Hjumu, Gilbert Rajl je rekao: „Imam veoma visoko mišljenje o knjizi. Posедује učenost i žar. Skoro je svedočanstvo”. A Džon Pasmor (John Passmore) je rekao: „Bilo kakva naknadna diskusija o Hjumovom sekularizmu moraće da počne sa Fluom.”

Uprkos ovim pohvalama, dugo sam želeo da napravim veće korekcije u mojoj knjizi „Hjumova filozofija vere”. Jedna stvar pogotovo traži obimne korekcije. Tri poglavlja - „Ideja neopohodne veze”, „Sloboda i nužnost” i „Čuda i metodologija” sva moraju da budu ponovo napisana u svetlu moje nove svesnosti da je Hjum potpuno pogrešio time što je tvrdio da mi nemamo iskustvo, a stoga ni originalne ideje, o omogućavanju stvarima da se dese i sprečavanju stvari da se dese, fizičkoj nužnosti i fizičkoj nemogućnosti. Generacije hjumovaca su posledično bile pogrešno vođene u nuđenje analiza kauzalnosti i prirodnog zakona koji su bili previše slabi zato što nisu imali temelj za prihvatanje egzistencije bilo uzroka i posledica ili prirodnih zakona. U međuvremenu, u „O slobodi i nužnosti” i „O čudima”, Hjum je sam žudeo za (čak i kad ih nije koristio) pojmovima uzroka koji dovode do posledica koje su bile jače od bilo kojih za koje je on bio spreman da ih prizna kao legitimne.

Hjum je negirao uzročnost u „Ispitivanju” i tvrdio da ono što ceo spoljašnji svet zaista sadrži jesu konstantne veze; to jest, događaji ovog tipa su obavezno praćeni događajima tog tipa. Mi primećujemo ove konstantne veze i formiramo snažne navike povezujući ideje ovoga sa idejama onoga. Vidimo da voda vri kada se zagreje i povežemo ta dva. U razmišljanju o stvarnim vezama tamo negde, međutim, mi pogrešno projektujemo svoje unutrašnje psihološke asocijacije. Hjumov skepticizam oko uzroka i posledice i njegov agnosticizam oko spoljnog sveta

su naravno odbačeni istog trenutka kada je on napustio svoje studije. Zapravo, Hjum potpuno odbacuje svoj radikalni skepticizam čak i pre nego što napušta studije. Nema, recimo, ni traga tezi da su uzročne veze i nužnosti ništa više od lažne projekcije na prirodu u zloglasnom poglavlju „O čudima” u „Ispitivanju”. Ponovo u svojoj „Istoriji Engleske” (History of England) Hjum nije dao ni naznaku skepticizma ni oko spoljnog sveta ni oko kauzalnosti. U ovom nas Hjum može podsetiti na neke od naših savremenika koji na osnovu nekih socioloških ili psiholoških osnova poriču mogućnost objektivnog znanja. Onda se oni oslobađaju od ove zarđalosti univerzalne subjektivnosti svojih sopstvenih političkih tirada, svog sopstvenog manje obimnog istraživačkog rada, a iznad svega svog prvog otkrivenja da ne može postojati objektivno znanje.

Druga stvar o kojoj sam promenio mišljenje bila je slobodna volja, ljudska sloboda. Ovo je važno jer pitanje o tome da li smo slobodni leži u srcu mnogih vodećih religija. U mojim najranijim antiteološkim radovima, skrenuo sam pažnju na nepodudarnost zla u univerzumu koje je stvorilo svemoguće, svedobro Biće. Odgovor teista na ovu spoznajnu nepodudarnost bila je tvrdnja da Bog daje ljudima slobodnu volju, i da su sva ili skoro sva očigledna i skandalozna zla neposredno ili konačno posledica zloupotrebe ovog opasnog dara, ali da će rezultati na kraju biti realizacija zbira viših dobara koja bi u suprotnom bila moguća. Ja sam bio, u stvari, prvi koji je ovo označio kao odbranu slobodne volje.

Ali bilo da je izraženo kao debata između slobodne volje i predodređenosti ili, u sekularnom određenju, slobodne volje i determinizma, pitanje da li imamo slobodnu volju je od fundamentalnog značaja. Odgovorio sam pokušavajući da zadržim i jedno i drugo, uvodeći poziciju koja je sada poznata kao

kompatibilizam. Nekompatibilisti kažu da je koreniti determinizam nekompatibilan sa slobodnom voljom. Kompatibilista, sa druge strane, smatra: ne samo da može biti dosledno reći i da će neko napraviti slobodan izbor i da je smisao te budućnosti unapred poznat nekoj budućoj strani, već takođe i da slobodni izbori mogu takođe da budu i slobodni i izbori ako su bili fizički uzrokovani da budu napravljeni u smislu u kom su napravljeni, i iako je njihovo postojanje napravljeno u ovom smislu određeno od strane nekog zakona ili zakonima prirode.

Dok sam još uvek mislio da ljudi prave slobodne izbore, tokom narednih godina sam shvatio da ne možete u isto vreme dosledno verovati da su ovi slobodni izbori fizički uzrokovani. Zakon prirode nije tvrdnja puke nesporne činjenice da će jedan određen tip dešavanja, kako se događa, uspeti ili ispratiti neku drugu vrstu dešavanja. To je pre tvrdnja da pojava određenog tipa fizički zahteva pojavu drugog tipa tako da čini svoju nepojavu fizički nemogućom. Ovo očigledno nije slučaj sa slobodnim izborom.

Takođe treba da napravimo razliku dva radikalno drugačija smisla reči *uzrok*, sa odgovarajućim distinkcijama između smisla *determinizma*. Uzroci ljudskih postupaka su fundamentalno, i još važnije, različiti od svih onih događaja koji nisu ljudski postupci. S obzirom na puni uzrok, recimo, eksplozije, postaje nemoguće za bilo kakvu moć u okviru univerzuma da spreči tu eksploziju. Ali ukoliko vam dam dovoljno uzroka da slavite, ovo ne zahteva da vi kažete „Jupi!“. Sledi iz ovoga da ne može svaki pokret ljudskih organizama da bude potpuno određen od strane potrebe za fizičkim uzrocima.

Dva smisla *uzroka* mogu da se razlikuju koristeći Hjumovu terminologiju moralnih i fizičkih uzroka. Kada govorimo o nekom sveukupno neljudskom događaju – pomračenju Sunca, recimo – onda koristimo reč *uzrok* u smislu koji implicira i fizičku

nužnost i fizičku nemogućnost: ono što se desilo je bilo fizički nužno i bilo šta drugo je bilo, u tim okolnostima, fizički nemoguće.

Pa ipak ovo nije baš slučaj sa drugim smislom reči *uzrok*, smisla u kojem govorimo o uzrocima (ili razlozima ili motivima) za ljudsko ponašanje. Recimo, da uzmemo ovaj primer iznad, da ja vama donosim neku vrstu dobrih vesti. Ako izaberete da na vesti odgovorite slavljem, možete prilično tačno da opišete moju radnju kao uzrok vašeg slavlja. Ali ja nisam zaista uzrokovao vaše slavlje; to nije bilo nužno i neizbežno. Mogli ste da izaberete da ne slavite zato što smo bili, recimo, u biblioteci u to vreme. Da to postavimo na drugi način, moje vesti su mogle da rezultuju u vašem uzviku „Jupi!“. Ali nisam neizbežno uzrokovao da vi uzviknete „Jupi!“ Mogli ste da kažete „Ura!“ umesto toga. Da adaptiramo poznati izraz filozofa i matematičara Gotfrida Lajbnica (Gottfried Leibniz), uzroci ovog drugog, motivisućeg tipa *teže*, ali ne *iziskuju*.

S obzirom na to da je Hjum negirao legitimitet koncepta fizičke nužnosti, on sam nije mogao da napravi razliku na baš isti način kao što je napravljena ovde. Uprkos tome, njegov izbor oznaka kretao se ka fundamentalnoj razlici između, sa jedne strane, prirodnih nauka, i sa druge strane, socijalnih i psiholoških.

S obzirom na ova dva fundamentalno različita smisla reči *uzrok*, postaje jasno da, bar dok raspravljamo o ponašanju ljudskih bića, mi sada moramo da razlikujemo dva odgovarajuće različita smisla *determinizma*: determinaciju sa *fizičkim* uzrocima i determinaciju sa *moralnim* uzrocima. Svakako ako je deo ponašanja (ono što bihevoristi zovu ponašanjem) potpuno određen od strane fizičkih razloga, onda ponašalac nije izabrao da se ponaša na taj način. Niti je on ili ona, u vreme kada se

ponašanje desilo, mogao da spreči da se to desi. Ali determinacija sa moralnim uzrocima je druga stvar. Objasniti ponašanje individualaca sa oznakom za njihove razloge – to jest, moralne razloge – za njihovo delovanje koje su pokazali znači pretpostaviti da su mogli da deluju drugačije. Želje i htenja sigurno nisu neodoljivi zaključci kao takvi. Mnogi od nas su dovoljno disciplinovani da se ponekad uzdrže od toga da rade stvari koje bi veoma želeli da urade.

Sigurno je nakon neuspeha kod ovih fundamentalnih i krucijalnih razlika tako mnogo ljudi obmanuto da zaključe da sva objašnjenja ponašanja u smislu bilo kakvog uzroka, fizičkog ili moralnog, podržava sveizvinjavajuću doktrinu univerzalne *fizičke* nužnosti. To bi značilo da je bilo fizički nemoguće za bilo koga da se ponaša na bilo koji drugi način u odnosu na onaj na koji se ponašao.

Ono što je potrebno da se izbegnu takve greške je logička analiza (kao što je ona koju sam ja izveo u „Društvenom životu i moralnom rasuđivanju” (Social Life and Moral Judgement)) tri veoma intimno povezana pojma – biti vršilac radnje, imati izbora, i biti u stanju da uradimo nešto drugo osim onog što zaista radimo. U pravljenju fundamentalne razlike između *pokreta* i *kretanja*, mi postajemo sposobni da objasnimo podjednako fundamentalni koncept radnje. Pokret je pomeranje koje može da bude započeto ili poništeno po volji; kretanje je pomeranje koje ne može. Moć pokreta je atribut koji je karakterističan za ljude, dok entiteti nesposobni za svest ili nameru mogu samo da ispoljavaju kretanje. Vršioци radnje su stvorenja koja, precizno i jedino u onoj meri dokle su vršioци, ne mogu, a da ne naprave izbore: izbore između alternativnih pravaca delovanja ili nedelovanja koja su s vremena na vreme otvorena njima kao individualci – stvarni izbori između originalnih alternativnih mogućnosti. Vršioци radnje, u svojoj ulozi

vršilaca, neizbežno moraju da izaberu – ne mogu ni na koji način da izbegnu da izaberu – jednu od dve, ili obično mnogo više opcija koje su u određenoj prilici otvorene i njima dostupne.

Nit razlike između *pokreta* uključenih u *radnju* i *kretanja* koji obrazuju nužno ponašanje je to što je ovo drugo ponašanje fizički nužno, dok smisao, pravac i karakter *radnji* takvih kakve su, kao stvar logike, neophodno ne mogu biti fizički nužne (i kao stvar nesporne činjenice, one to i nisu). I stoga postaje nemoguće da se održi doktrina univerzalnog fizički nužnog determinizma, doktrine koja kaže da su sva pomeranja u univerzumu – uključujući svako pomeranje ljudskog tela, *pokrete* kao i *kretanja* – determinisana od strane fizički nužnih razloga.

U svetlu mog dezerterstva od punog kompatibilizma, mnogo materijala koje sam objavio o slobodnoj volji ili izboru, i u religioznom i u sekularnom kontekstu, zahteva reviziju i ispravku. S obzirom na to da se ovde stvar tiče drugog od onih koje je Kant nazvao tri glavna pitanja u filozofiji – Bog, sloboda i besmrtnost – moja promena mišljenja na ovu temu je toliko radikalna koliko je moja promena po pitanju Boga.

SMIRENO RAZMOTRENI ATEIZAM

On je bio prvi igrač lige, prvo kao bacač, a potom kao igrač odbrane koji je pogodio dvadeset devet puta, dok je takođe i bacao u sedamnaest utakmica 1919. A onda je vlasnik Boston Red Soksa, kome je, kako kažu, bio potreban novac da bi finansirao neku predstavu na Brodveju, prodao Džordža Hermana "Bejb" Ruta Njujork Jenkijima za 125.000 dolara. Rut je odveo Jenkije do sedam prvih mesta u ligi i četiri svetska šampionata. Red Soksi su osvojili svoju sledeću svetsku titulu tek 2004. godine, osamdeset pet godina kasnije.

Ono što je interesantno je da je ta godina bila godina u kojoj sam ja javno otkrio – u Njujorku, pukim slučajem – svoje lično „preobraćanje”: nakon više od šest decenija ateizma, objavio sam da sam, takoreći, promenio tim. Međutim, u drugom smislu, iako sam uspeo da vidim stvari iz druge perspektive, još uvek sam igrao tu igru sa istom strašću i istim principom kao i pre.

DUŽNOST PREMA DIJALOGU

Moj slučaj za ateizam kulminirao je objavljivanjem „Pretpostavke ateizma”. U narednim radovima, doticao sam se potpuno drugih tema i argumenata. Zapravo, u eseju za knjigu iz 1986. koja je nazvana „Britanska filozofija danas” (British Philosophy Today), prokomentarisao sam da je sigurno bilo nekih drugih stvari kojima sam želeo da se bavim, da sam imao dovoljno prostora i vremena. Na primer, voleo bih da sam mogao da istražujem velike istorijske sporove o strukturi Trojstva i šta je

to što se dešava na pričešću. Do kasnih šezdesetih godina, međutim, postalo mi je jasno da su moje usluge postale neophodne na drugom mestu. Znao sam da se do kraja mog radnog života moram koncentrisati na široka svetovna područja filozofije društvenih nauka i socijalne filozofije.

Pa ipak, izdao sam jedno upozorenje. S obzirom na to da sam mnogo toga rekao o filozofiji religije tokom godina, priznao sam da sam ostao intelektualno i moralno dužan da odgovorim na izazove i kritike gde god je to moguće, bilo tako što ću priznati da sam nešto rekao pogrešno ili tako što ću objasniti zašto nisam mogao da se složim sa mojim kritičarima. Ovo upozorenje me je stoga obavezalo da budem sa braniocima teizma koji su preispitali moj slučaj za ateizam, iako sam krenuo dalje u drugim filozofskim traganjima.

Takvo angažovanje nije bilo ništa novo za mene; zapravo, proveo sam svoju celu filozofsku karijeru u vatrenim dijalozima i javnim debatama sa misliocima koji su se razlikovali od mene po raznim pitanjima polazeći od socijalne filozofije, problema telo-um, rasprave oko slobodne volje i determinizma pa sve do pitanja Boga. Teme pod diskusijom u mojim debatama o postojanju Boga razvijale su se tokom pola veka mog aktivnog intelektualnog života. Tokom pedesetih godina pokušavali samo da preciziramo šta znači reći „Bog te voli”: 1976. pokušavali smo da razjasnimo da li je koncept Boga koherentan: 1985. pokušavali smo da odredimo na kome leži teret dokaza; a 1998. raspravljali smo o implikacijama kosmologije Velikog praska.

Kroz sve to, međutim, moja javna angažovanja o teološkim temama nisu mi samo pomogla da izoštrim sopstvenu dijalektiku, već su me i predstavile mnogim kolegama i protivnicima koji su bili vredni mog poštovanja – i neslaganja.

DRŽEĆI SE SVOG STAVA

Od svih mojih debata, najposećenije su bile debate 1976. i 1998. godine. Debata iz 1976. sa Tomasom Vorenom (Thomas Warren) u Dentonu, u Teksasu, imala je publiku, u zavisnosti od dana, od pet do sedam hiljada ljudi. Debata iz 1998. sa Vilijamom Lejnom Krejgom (William Lane Craig) u Medisonu, u Viskonsinu, privukla je publiku od oko četiri hiljade ljudi. Ova dva događaja bila su jedina u mom životu u kojima sam bio jedan od dvojice protagonista u formalnoj javnoj debati.

Debate u Ujedinjenom Kraljevstvu se obično održavaju pred malom akademskom publikom. Stoga je moje prvo izlaganje masovnoj publici u kontekstu debate bio moj obračun sa sada pokojnim profesorom Tomasom Vorenom, hrišćanskim filozofom. Debata se održala u kampusu Univerziteta Severni Teksas u Dentonu, tokom četiri uzastopne noći, počevši od 20. septembra 1976, a datumi su se poklapali sa prvom predsedničkom debatom te godine između Džimija Kartera i Džeralda Forda. Pred entuzijastičnom publikom, dr Voren je rukovao impresivnim mnoštvom grafikona i slajdova.

Zanimljivo je bilo što je dobar deo njegovo slučaja bio napad na teoriju evolucije, što je meni u to vreme izgledalo kao neobičan poduhvat. Kada me je dr Voren upitao da li mislim da postoji stvorenje koje je pola čovek a pola majmun, odgovorio sam da je to kao pitanje da li je neko ćelav. Moj supervizor Gilbert Rajl bio je potpuno bez kose i nije bilo sumnje da je svako morao da ga nazove ćelavim. Ali ako računamo vlas po vlas kose, nije lako definisati da li je neko ćelav ili nije.

Međutim, s obzirom na moje trenutne poglede, neke od mojih veoma deklarativnih izjava iz te debate mogu biti od interesovanja u oslikavanju vatrenosti mojih ateističkih ubeđenja u tom trenutku:

„Znam da ne postoji Bog.”

„Sistem verovanja o Bogu” sadrži istu „vrstu kontradikcije” kao i „neoženjeni muževi ili okrugli kvadrati”.

„Ja sam lično sklon da verujem da univerzum nema ni početak ni kraj. Zapravo, ne znam nikakve dobre razloge da osporim bilo koju od ovih sugestija.”

„Verujem da su živi organizmi evoluirali tokom nemerljivo dugog perioda iz nežive materije.”

Bio sam iznenađen gostoljubivošću mojih domaćina, ali debata se okončala tako što smo se i Voren i ja držali svog stava.

OBRAČUN KOD O. K. KORALA

Moja sledeća debata bila je skoro deset godina kasnije, i ponovo u Teksasu. Održala se u Dalasu 1985. i bila je kao poznati „Obračun kod O. K. koralu”. Pridružio sam se trojici ateista revolveraša: Volasu Matsonu, Kaju Nilsenu i Polu Kercu. Borili smo se protiv odgovarajuće falange vodećih teističkih filozofa: Alvina Plantinge, Vilijama Alstona, Džordža Mevrodza i Ralfa Makinernija.

Međutim, za razliku od tog revolveraškog obračuna, ova debata nije proizvela nikakvu vatru, jer nijedna grupa nije bila voljna da uključi onu drugu. Svaka strana se držala pozicije da je teret dokaza na suprotnoj strani. Držao sam se pretpostavke ateizma izvedene iz stare pravne maksime da „breme dokaza leži na onome ko tvrdi, a ne na onome ko osporava”. Plantinga je, sa teističke strane, insistirao da je verovanje u Boga u stvari bazično, što znači da teisti nemaju obavezu da iznesu argumente za svoje verovanje, kao što ne mogu i ne treba da obezbede argumente da podrže fundamentalna verovanja kao što je postojanje sveta. A što se tiče mojih kolega ateista, Nilsen je

tvrdio da je filozofija religije dosadna, a Matson da su tradicionalni argumenti za Boga puni mana; Kerc je tvrdio da nije moguće zaključiti iz tvrdnji za božansko otkrivenje da postoji božanski Otkrovitelj.

Dok sam bio u Dalasu upoznao sam dva evangelistička hrišćanska filozofa, Terija Mita (Terry Miethe) i Garija Habermasa (Gary Habermas), koji su od tada postali dobri prijatelji. U narednim godinama, objavio sam dve debate o vaskrsenju Hrista sa Habermasom i jednu debatu o postojanju Boga sa Mitom.

Moja strana debate sa Mitom bila je ponavljanje tvrdnji o mnogo pozicija koje sam razvio tokom godina o koherenciji koncepta Boga i pretpostavci ateizma. Mit je predstavio impresivnu verziju kosmološkog argumenta koji je počivao na sledećim premisama:

Neko ograničeno, promenljivo biće (ili bića) postoji.

Trenutno postojanje svakog ograničenog, promenljivog bića je uzrokovano drugim.

Ne može postojati beskonačno vraćanje unazad uzroka bića, zato što beskonačno vraćanje unazad ograničenih bića ne bi *uzrokovalo* postojanje bilo čega.

Stoga, postoji prvobitni Uzrok trenutnog postojanja ovih bića.

Taj prvi Uzrok mora biti beskonačan, nužan, večan i jedan.

Prvi neuzrokovani Uzrok je identičan sa Bogom iz judeo-hrišćanske tradicije.

Ovaj argument nije počivao na principu dovoljnog razloga, što sam ja odbio, već na osnovu principa egzistencijalne uzročnosti. Odbio sam ovaj argument na osnovu toga što su efikasni uzroci u univerzumu efikasni u svom sopstvenom pravu bez

potrebe za prvim neuzrokovanim efikasnim Uzrokom. Rekao sam, ipak, da „iako je mnogo teže imati ubeđenje uz tvrdnju da je sama kontinuirana egzistencija fizičkog univerzuma ono što traži neko dodatno objašnjenje”, uprkos tome je „lako ubediti javnost da je izvorni Veliki prasak tražio neku vrstu Prvog (inicijalnog) Uzroka.”

DRŽEĆI SE ČVRSTO

Tokom vremena koje sam proveo podučavajući na Univerzitetu u Ohaju osamdesetih godina, imao sam podugačku debatu sa filozofom Ričardom Svinbernom, koji me je, kao što sam ranije zabeležio, nasledio na Univerzitetu u Kilu i preuzeo poziciju Nolot profesora na Oksfordu. Svinbern se pojavio kao najpoznatiji branilac teizma na engleskom govornom području. Dobro poznati skeptik i moj bivši kolega Terens Penelham (Terence Penelhum), rekao je o Svinbernovoj „Koherenciji teizma” (The Coherence of Theism): „Ne znam za odbranu protiv savremenog filozofskog kriticisma koja može da se poredi sa ovom po kvalitetu argumentacije ili jasnoći misli.”

Jedan koncept koji je Svinbern žestoko branio bio je koncept sveprisutnog bestelesnog duha, jednog od primarnih meta mog dela „Bog i filozofija”. Kao i moja debata sa Plantingom, i ova debata sa Svinbernom takođe je završila u ćorsokaku, tako što smo se obojica čvrsto držali polazne pozicije. Nisam mogao da pronađem smisao u konceptu bestelesnog duha, a Svinbern nije mogao da vidi zašto bi neko imao problem sa tim. Moj dijalog sa Svinbernom nije se tada završio, već se, što će biti očigledno kasnije u ovoj knjizi, nastavlja u sadašnjosti. (Uzgred, na vest o mojoj promeni mišljenja vezano za Boga, Plantinga je rekao: „To pozitivno govori o iskrenosti profesora Flua. Nakon svih ovih godina protivljenja ideji Tvorca, on menja svoju poziciju na osnovu dokaza.”)

Nakon debate sa Svinbernom usledila je debata sa Vilijamom Lejnom Krejgom 1998. u Medisonu, u Viskonskinu. Debata je obeležavala pedesetogodišnjicu od slavne BBC debate o postojanju Boga između Bertranda Rasela i Frederika Koplsona. Krejg je tvrdio da bi poreklo univerzuma i složenog reda u univerzumu moglo najbolje da bude objašnjeno postojanjem Boga. Odgovorio sam da naše znanje o univerzumu mora da stane kod Velikog praska, što treba da se gleda kao konačna činjenica. A što se tiče argumenta dizajna, istakao sam da su najsloženiji entiteti u univerzumu – ljudska bića – proizvodi nesvesnih fizičkih i mehaničkih sila.

U ovoj debati, iznova sam ponovio svoju poziciju da sve-mogući Bog može da napravi ljudska bića na takav način da oni slobodno biraju da ga slušaju. To znači da tradicionalna odbrana slobodne volje ne bi mogla da izbegne posledicu da Bog predodređuje sve stvari, uključujući slobodan izbor. Uvek me je odbijala doktrina predestinacije, koja tvrdi da Bog predodređuje propast najvećeg dela ljudskih bića. Važna osobina ove debate bilo je Krejgovo odbijanje tradicionalnih predestiniranih ideja i njegove odbrane libertarijanske slobodne volje. Krejg je tvrdio da Bog deluje direktno na efekte a ne na sekundarne vršioce radnje, i da je stoga bilo nemoguće da Bog stvori svet izvorno libertarijanskih stvorenja koja uvek rade pravu stvar. On citira stihove iz Biblije koji ističu Božju želju da „svi ljudi budu spašeni” (npr. druga Petrova 3,9). Prilično nedavno sam saznao da je Džon Vesli, koga smatram jednim od najvećih sinova moga naroda, poveo veliku kontroverzu protiv predestinacije i u korist “arminijske” alternative (odnosi se na protestantsku doktrinu Jakoba Arminija, koji je odbijao ideju apsolutne predestinacije i insistirao na tome da je Božja suverenost u saglasnosti sa slobodnom voljom u čoveku, prim. prev.), pogotovo u njegovom najvećem delu „Smireno razmotrena

predestinacija” (Predestination Calmly Considered). Takođe razumem da mnogo tumača danas vide spise Svetog Pavla o predestinaciji kao upućivanje na uloge određenih individualaca u delima crkve, a ne njihovog spasenja ili propasti.

MOJ NJUJORŠKI DEBI

Poslednja od mojih javnih debata, simpozijum na Univerzitetu u Njujorku, dogodila se u maju 2004. godine. Preostali učesnici bili su izraelski naučnik Džerald Šroder (Gerald Schroeder), autor bestselera na temu nauke i religije, autor „Nauke o Bogu” (The Science of God) i škotski filozof Džon Haldejn, čiji je „Teizam i ateizam” (Theism and Atheism) bio debata o Božjem postojanju sa mojim prijateljem Džekom Smartom (Jack Smart).

Na iznenađenje svih prisutnih, objavio sam na početku da sada prihvatam postojanje Boga. Ono što je moglo da bude intenzivna razmena suprotnih mišljenja završilo je kao udružena potraga o razvoju moderne nauke za koji se činilo da ukazuje na višu Inteligenciju. Na video snimku na tom simpozijumu, spiker je rekao da je od svih velikih otkrića moderne nauke, najveće otkriće bio Bog.

Na tom simpozijumu, kada su me upitali da li je nedavni rad na poreklu života ukazao na aktivnost stvaralačke Inteligencije, rekao sam:

„Da, sada mislim da ukazuje... skoro u potpunosti zbog istraživanja DNK. Mislim da je DNK materijal pokazao, svojom neverovatnom složenosti uređenja koje je nužno da bi nastao (život), da je inteligencija morala da bude umešana u povezivanje svih tih elemenata da mogu da funkcionišu zajedno. To je ogromna složenost velikog broja elemenata i ogromna suptilnost načina na koji funkcionišu zajedno. Susret ova dva dela u pravo vreme pukom slučajnošću je prosto minimalno.

Sve je to stvar ogromne složenosti čiji su rezultati postignuti, što se meni činilo kao delo inteligencije.”

Ova izjava predstavljala je veliku promenu pravca za mene, ali je uprkos tome bila u skladu sa principom koji sam usvojio od početka mog filozofskog života – praćenja činjenice gde god me ona odvela.

Bio sam posebno impresioniran Šroderovim opovrgavanjem tačku po tačku onoga što ja zovem „majmunska teorema”. Ova ideja, koja je bila predstavljena u mnogobrojnim oblicima i varijacijama, brani mogućnost života koji je nastao slučajno koristeći analogiju mnoštva majmuna koji udaraju po tasterima tastature i na kraju uspevaju da napišu jedan Šekspirov sonet.

Šroder se prvo pozvao na eksperiment koji je izveo Britanski nacionalni savet društvenih nauka. Kompjuter je postavljen u kavez sa šest majmuna. Nakon mesec dana lupanja po njemu (i korišćenja kompjutera kao toaleta), majmuni su uspeali da iskucaju pedeset strana, ali ni jednu jedinu reč. Šroder je zabeležio da je ovo slučaj iako je najkraća reč u engleskom jeziku reč od jednog slova (npr. *a* ili *i*). A se računa kao reč jedino ukoliko postoji razmak sa obe strane. Ako uzmemo u obzir da tastatura ima trideset karaktera (dvadeset šest slova i ostale simbole), onda je verovatnoća da se dobije reč od jednog slova 30 puta 30 puta 30, što čini 27.000. Verovatnoća da se dobije reč od jednog slova je jedan u 27.000.

Šroder je onda primenio verovatnoću na analogiju sa sone-
tom. “Koja je šansa da se dobije Šekspirov sonet?”, pitao je. Zatim je nastavio:

„Svi soneti su iste dužine. Po definiciji dugi su četrnaest stihova. Odabrao sam onaj za koji sam znao prvi stih – „Sa letnjim danom ne znam da li da te poredim?” i izbrojao sam slova; ima 488 slova u ovom sonetu. Koja je verovatnoća da se lupa i da se dobije 488 slova u istom redosledu kao u „Sa letnjim

danom ne znam da li da te poredim?" Ono što se dobije je 26 pomnoženo sa sobom 488 puta. Ili drugim rečima, 10^{690} .

[Sadašnji] broj čestica u univerzumu – ne zrna peska, govorim o protonima, elektronima i neutronima – jeste 10^{80} . Deset na osamdeseti je 1 sa 80 nula posle toga. 10^{690} je 1 sa 690 nula nakon njega. Nema dovoljno čestica u univerzumu čijom kombinacijom bi proces mogao biti ostvaren; ta razlika bi bila 10^{600} .

Ako biste uzeli ceo univerzum i prebacili ga u kompjuterske čipove – zaboravite majmune – i svaki od njih teži milioniti deo grama i imao kompjuterski čip koji može da se vrti 488 puta, recimo, milion puta u sekundi; ako pretvorite čitav univerzum u mikrokompjuterske čipove i ti čipovi se vrte milion puta u sekundi [proizvođači] nasumična slova, broj pokušaja koji biste dobili od početka vremena bio bi 10^{90} pokušaja. Ponovo bi bio van domašaja od 10^{600} . Nikada ne biste dobili sonet slučajnošću. Univerzum bi morao da bude 10^{600} puta veći. Pa opet, svet prosto misli da majmuni to mogu da postignu svakog puta."²⁷

Nakon što sam čuo Šroderovu prezentaciju, rekao sam mu da je veoma zadovoljavajuće i odlučno ustanovio da je „majmunska teorema” u stvari gomila gluposti, i da je bilo posebno dobro što je to uradio sa sonetom; teorema je nekad predložena uz korišćenje Šekspirovih dela ili samostalne predstave kao što je Hamlet. Ako teorema ne funkcioniše za samo jedan sonet, onda je naravno potpuno apsurdno sugerisati da bi mnogo složeniji podvig porekla života mogao biti postignut pukom slučajnošću.

²⁷ Gerald Schroeder, "Has Science Discovered God?" <http://science.lenicam.com>.

DUEL SA DOKINSOM

Pored mojih javnih debata, angažovao sam se u raznim polemičkim diskusijama u pisanju. Jedan istaknuti primer takve diskusije su razmene koje sam imao sa naučnikom Ričardom Dokinsom. Iako sam hvalio njegove ateističke radove, uvek sam bio kritičar njegove škole misli o sebičnom genu.

U mojoj knjizi „Darvinova evolucija”, istakao sam da prirodna selekcija ne može pozitivno da proizvede bilo šta. Jedino može da eliminiše, ili da teži da eliminiše, bilo šta što nije takmičarski nastrojeno. Varijacija ne mora da dodeli bilo kakvu takmičarsku prednost kako bi izbegla eliminaciju; dovoljno je da ne optereti svog vlasnika bilo kakvom takmičarskim nedostatkom. Izabraćemo pomalo ludu ilustraciju, recimo da imam beskorisna krila sakrivena ispod mog kaputa, krila koja su previše slaba da podignu moje telo sa zemlje. Ta beskorisna krila, takva kakva su, ne omogućavaju mi da pobegnem predatorima ili da sakupim hranu. Ali dokle god me ne čine još ranjivijim za predatore, verovatno ću preživeti dovoljno da se razmnožavam i da prenesem svoja krila na potomstvo. Darvinova greška je što je izveo previše pozitivan zaključak svojom sugestijom da prirodna selekcija proizvodi nešto bila je možda usled njegovog korišćenja izraza „prirodna selekcija” ili „preživljavanje naj-spremnijeg” pre nego njegove ultimativno omiljene alternative „prirodno očuvanje”.

Napomenuo sam da je „Sebični gen” (The Selfish Gene) Ričarda Dokinsa bio velika vežba u popularnoj mistifikaciji. Kao ateistički filozof, smatrao sam ovaj rad popularizacije destruktivanim na svoj način isto kao što je i „Goli majmun” (The Naked Ape) ili „Ljudski zoološki vrt” (The Human Zoo) Dezmunda Morisa (Desmond Morris). U svojim radovima, Moris nudi kao rezultate zoološkog prosvetljenja ono što je jednako sistematskom poricanju svega što je najspecifičnije za našu

vrstu a što je zamišljeno kao biološki fenomen. On ignoriše ili umanjuje značaj očiglednih razlika između ljudskih bića i drugih vrsta.

Dokins je, sa druge strane, radio da opovrgne ili da omalovaži ishod pedeset i više godina rada u genetici – otkriće da su primetne osobine organizama najvećim delom uslovljene interakcijom mnogih gena, dok većina gena ima mnogobrojne efekte na mnoge takve osobine. Za Dokinsa, glavni ciljevi za proizvodnju ljudskog ponašanja je da pripišu genima karakteristike koje značajno mogu biti pripisane jedino osobama. Potom, nakon insistiranja da smo svi mi bez izbora produkti naših gena, on izvodi zaključak da mi ne možemo a da ne podelimo neljupke lične karakteristike tih svekontrolisućih monada (u filozofiji – osnovne pojave, jedinice, prim. prev.)

Geni, naravno, ne mogu da budu ni sebični ni nesebični ništa više nego što oni ili bilo koji drugi nesvesni entiteti mogu da se uključe u takmičenje ili da naprave izbor. (Prirodna selekcija, zloglasno, nije selekcija; i nekako je manje poznata obična činjenica da, ispod ljudskog nivoa, borba za egzistenciju nije „takmičarska” u pravom smislu reči.) Ali ovo nije sprečilo Dokinsa da tvrdi da njegova knjiga „nije naučna fantastika; to je nauka... Mi smo mašine za preživljavanje – robotska vozila koja su slepo programirana da očuvaju sebične molekule poznate kao geni.”²⁸ Iako je kasnije nešto od toga odbacio, Dokins nije dao upozorenja u svojoj knjizi da ga ne treba shvatati doslovno. Dodao je, senzacionalno, da „je argument ove knjige da smo mi, kao i sve druge životinje, mašine koje su stvorili naši geni.”

Da je bilo šta od ovoga tačno, ne bi bilo smisla nastavljati, kao što Dokins radi, sa propovedi: „Hajde da probamo da učimo o velikodušnosti i altruizmu, jer smo rođeni sebični.” Nikakva elokvencija ne može da pomeri programirane robote. Ali u

²⁸ Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (New York: Oxford University Press, 1976), x.

stvari ništa od ovoga nije tačno, ili bar imalo smisleno. Geni, kao što smo videli, ne određuju i ne mogu da određuju naše ponašanje. Niti su u stanju da računaju i da razumeju ono što je potrebno da odrede pravac bilo nemilosrdne sebičnosti bilo požrtvovane samilosti.

IGRANJE SA STRAŠĆU I PRINCIPOM

Bejb Rut se povukao iz bejzbola sa četrdeset godina. Ja imam više nego duplo više godina sada, i iako sam promenio svoju poziciju oko postojanja Boga, nadam se da moja odbrana ateizma i debate sa teistima i drugima pokazuju moje stalno interesovanje po pitanjima teologije i moju spremnost da nastavim da istražujem razne odgovore. Analitičari i psiholozi mogu od ovoga da naprave šta hoće, ali podsticaj za mene je još uvek isti kao što je i uvek bio: potraga za važećim argumentima sa ispravnim zaključcima.

Nadam se da mogu da igram sa toliko mnogo strasti i takvim principom u narednom delu knjige kao što sam i uvek radio pre toga, pošto iznosim svoju trenutnu poziciju i jačinu dokaza koji su me doveli da je potvrdim.

DRUGI DEO

MOJE OTKRIĆE BOŽANSKOG

HODOĆAŠĆE RAZUMA

Počecemo jednom pričom. Zamislite da je satelitski telefon donesen na obalu udaljenog ostrva na kome je naseljeno pleme koje nikada nije imalo kontakt sa modernom civilizacijom. Domoroci se igraju sa brojčanicom na telefonu i čuju različite glasove dok pogađaju različite brojke. Prvo pretpostavljaju da je sprava to što pravi zvuke. Neki od pametnijih domorodaca, naučnici plemena, stvaraju istovetnu repliku telefona i ponovo pogađaju iste brojeve. Ponovo čuju glasove. Njima se čini da je zaključak očigledan. Ova određena kombinacija kristala, metala i hemikalija proizvodi nešto što se čini kao poput ljudskih glasova, a to znači da su glasovi prosto svojstva tog uređaja.

Međutim, plemenski mudrac okuplja naučnike radi diskusije. Dugo i naporno je razmišljao na tu temu i dospeo je do ovog zaključka: glasovi koji dolaze kroz tu spravu moraju da dolaze od ljudi kao što su oni, ljudi koji su živi i svesni iako govore drugi jezik. Umesto da pretpostave da su glasovi prosto odlike samog telefona, oni treba da istraže mogućnost da su kroz neku misterioznu komunikacijsku mrežu „u kontaktu” sa drugim ljudima. Možda bi dalje proučavanje po istom modelu moglo da dovede do većeg razumevanja sveta van njihovog ostrva. Ali naučnici se prosto smeju mudracu i kažu: „Pogledaj, kada oštetimo spravu, glasovi prestanu da se čuju. Tako da je očigledno da ona nije ništa više od zvukova koje proizvodi jedinstvena kombinacija litijuma, štampanih ploča i LED dioda.”

U ovoj priči vidimo kako je lako dozvoliti da unapred stvorene teorije oblikuju način na koji vidimo dokaze umesto da

mi dozvolimo dokazima da oblikuju naše teorije. Kopernikanski obrt bi tako mogao da bude sprečen od strane hiljadu ptolomejskih epicikala. (Branioци Ptolomejevog geocentričnog modela Sunčevog sistema opirali su se Kopernikovom heliocentričnom modelu koristeći koncept epicikala da objasne posmatranje planetarnog kretanja koje je bilo u konfliktu sa njihovim modelom.) I u ovome, čini mi se, leži posebna opasnost, endemsko zlo, dogmatskog ateizma. Uzmite iskaze poput „Ne treba da tražimo objašnjenje kako to svet postoji; on je ovde i to je sve” ili „Kako ne možemo da prihvatimo transcendentni izvor života, bismo da verujemo da je to nemoguće: da se život pojavio spontano i slučajno iz (nežive) materije” ili „Zakoni fizike su ‘zakoni bez zakona’ koji nastaju iz praznine – kraj diskusije.” Na prvi pogled čine se kao racionalni argumenti koji imaju poseban autoritet jer imaju ozbiljan prizvuk. Naravno, ovo nikako nije znak da su oni racionalni, a ni da su argumenti.

Sada treba izneti argumente da je takav i takav slučaj nužan da omogućiti razloge da podrži nečiji slučaj. Pretpostavimo onda da sumnjamo oko čega se neko ko daje oduška iskazu ovog tipa raspravlja, ili pretpostavimo da smo, još radikalnije, skeptični oko toga da li se oni zaista uopšte raspravljaju oko bilo čega. Jedan način pokušaja razumevanja njihovog iskaza je pokušaj da pronađemo koji dokaz, ako ga uopšte ima, oni nude da podrže istinu njihovih tvrdnji. Jer ako je taj iskaz stvarno racionalan i stvarno argument, zaista mora da omogućiti razloge u njegovu korist iz nauke ili filozofije. I bilo šta što bi se računalo protiv tog iskaza, ili što bi navelo govornika da ga povuče i da prizna da je pogrešio, mora da bude izneseno. Ali ukoliko nema razloga i nema dokaza ponuđenih u njegovu odbranu, onda nema razloga i dokaza da je to racionalan argument.

Kada Mudrac iz priče kaže naučnicima da istražuju sve dimenzije dokaza, on je predlagao da neuspeh da se istraži ono

što se čini kao prima facie (na prvi pogled, prim. prev.) razumno i obećavajuće ipso facto (samo po sebi, prim. prev.), sprečava mogućnost šireg razumevanja sveta van ostrva koje je naseljeno tim plemenom.

Sada se često čini ljudima koji nisu ateisti kao da nema pojmljivog dokaza koji bi bio prihvaćen od strane očevidno naučnih i dogmatskih ateista da bude dovoljan razlog da dozvole „da ipak možda postoji Bog”. Stoga postavljam mojim bivšim kolegama ateistima jednostavno centralno pitanje: “Šta bi moralo da se desi ili šta je moralo da se desi da vam dâ razlog da barem uzmete u razmatranje postojanje superiornog Uma?”

STAVLJANJE KARATA NA STO

Nakon kazivanja ove priče, vreme je da budem iskren, da stavim karte na sto, kao i razloge koji ih podupiru. Sada verujem da je univerzum stvorila beskrajna Inteligencija. Verujem da zamršeni zakoni ovog univerzuma predstavljaju ono što su naučnici nazvali Božji Um. Verujem da život i reprodukcija vode poreklo iz božanskog Izvora.

Zašto verujem u to, s obzirom na to da sam razvio i branio ateizam više od pola veka? Kratak odgovor je ovo: slika sveta, kakvu je ja vidim, proistekla je iz moderne nauke. Nauka ističe tri dimenzije prirode koje ukazuju na Boga. Prva je činjenica da se priroda pokorava zakonima. Druga je dimenzija života, inteligentno organizovanih i svrhom vođenih bića, koja su nastala iz materije. Treća je samo postojanje prirode. Ali nije samo nauka ta koja me je vodila. Takođe mi je pomogla obnovljena studija klasičnih filozofskih argumenata.

Moje odstupanje od ateizma nije bilo uzrokovano nikakvim novim fenomenom ili argumentom. Tokom poslednje dve decenije, celi moj okvir razmišljanja bio je u stanju migracije. To je bila posledica moje kontinuirane procene dokaza iz prirode.

Kada sam konačno priznao postojanje Boga, to nije bila promena paradigme, jer moja paradigma ostaje ista, ona koju je Platon u svojoj „Državi” pripisao Sokratu: „Moramo da sledimo činjenice gde god nas one odvele.”

Možda se pitate kako ja, kao filozof, mogu da pričam o stvarima koje su namenjene naučnicima. Najbolji način da se odgovori na ovo pitanje je da se postavi drugo pitanje. Da li se ovde bavimo naukom ili filozofijom? Kada proučavate interakciju dva fizička tela, na primer, dve subatomske čestice, vi se bavite naukom. Kada pitate kako to da ove dve subatomske čestice – ili bilo šta što je *fizičko* – može da postoji i zašto, onda se bavite filozofijom. Kada izvodite filozofske zaključke iz naučnih podataka, onda razmišljate kao filozof.

FILOZOFSKO RAZMIŠLJANJE

Hajde da primenimo taj način razmišljanja ovde. Tokom 2004. godine rekao sam da poreklo života ne može da bude objašnjeno ako se počne od same materije. Moji kritičari su trijumfalno odgovorili objavljujući da nisam pročitao određeni rad u naučnim časopisima ili potpuno ispratio novi razvoj koji se odnosi na abiogenezu (spontano nastajanje života iz nežive materije). Time su promašili poentu. Moja briga nije bila ova ili ona činjenica iz hemije ili genetike, već fundamentalno pitanje šta to znači da je nešto živo i kako se to odnosi na telo hemijskih i genetskih faktora kad se posmatra u celini. Razmišljati na ovom nivou znači razmišljati kao filozof. I, rizikujući da zvučim neskromno, moram da kažem da je upravo ovo posao filozofa, ne naučnika kao naučnika; kompetentnost specifična za naučnike im ne daje prednost kada dođe do razmatranja ovog pitanja, kao što zvezda bejzbola nema nikakvo posebno znanje kada se radi o dentalnim prednostima određene paste za zube.

Naravno, naučnici su podjednako slobodni da misle kao i filozofi ili bilo ko drugi. I, naravno, neće se svi naučnici složiti sa mojim određenim tumačenjem činjenica koje one stvaraju. Ali njihova neslaganja moraće da budu stabilna i nezavisna. Drugim rečima, ukoliko se bave filozofskom analizom, ni njihov autoritet ni njihova stručnost kao naučnika nije ni od kakvog značaja. To bi trebalo da bude lako uočljivo. Ukoliko predstavljaju svoje poglede na ekonomiju nauke, kao što je iznošenje tvrdnji o broju poslova koje stvaraju nauka i tehnologija, moraće da izgrade svoj slučaj na sudu ekonomske analize. Isto tako, naučnik koji govori kao filozof mora da obezbedi filozofski slučaj. Kao što je Albert Ajnštajn rekao: „Čovek nauke je loš filozof.”²⁹

Srećom, to nije uvek slučaj. Vodeći naučnici su u poslednjih sto godina, zajedno sa nekima od današnjih najuticajnijih naučnika, izgradili filozofski uverljivu verziju racionalnog univerzuma koji je potekao iz božanskog Uma. Kako to već biva, ovo je poseban pogled na svet koji sada smatram najispravnijim filozofskim objašnjenjem mnoštva fenomena sa kojima se susreću naučnici i, isto tako, laici.

Tri područja naučnog istraživanja bila su posebno važna za mene, a ja ću ih razmotriti kako budemo napredovali u svetlu današnjih dokaza. Prvo je pitanje koje me je zbunjivalo i nastavlja da zbunjuje mnoge naučnike sklone razmišljanju: Kako su nastali zakoni prirode? Drugo je očigledno svima: Kako je život kao fenomen nastao iz neživog? A treće je problem koji su filozofi predali kosmolozima: Kako je univerzum, pod kojim smatramo sve što je fizičko, nastao?

²⁹ Albert Einstein, *Out of My Later Years* (New York: Philosophical Library, 1950), 58.

OPORAVAK MUDROSTI

Što se tiče moje nove pozicije o klasičnim filozofskim debatama o Bogu, u ovoj oblasti me je iznad svega ubedio filozof Dejvid Konvej (David Conway) i argumentacija u njegovoj knjizi „Oporavak mudrosti: odavde do antičkih vremena u potrazi za Sofijom (The Recovery of Wisdom: From Here to Antiquity in Quest of Sophia) (sophia, grč. – mudrost, prim. prev.) Konvej je istaknuti britanski filozof na Midlseks univerzitetu koji je podjednako dobar u klasičnoj i modernoj filozofiji.

Bog čije postojanje branimo Konvej i ja je Aristotelov Bog. Konvej piše:

„Sve u svemu, Aristotel je Biću za koga je smatrao da je objašnjenje sveta i njegove šire forme pripisao sledeće osobine: nepromenljivost, nematerijalnost, svemoć, sveznanje, jedinstvo ili nedeljivost, savršenu dobrotu i nužno postojanje. Postoji iznenađujuće preklapanje između ovih niza osobina i onih koji se tradicionalno pripisuju Bogu u okviru judeo-hrišćanske tradicije. To je ono što nas opravdava da kod Aristotela vidimo isto Božansko Biće kao uzrok sveta koje je objekat obožavanja u ove dve religije.”³⁰

Kako to Konvej vidi, dakle, Bog monoteističkih religija ima iste osobine kao i Aristotelov Bog.

U svojoj knjizi, Konvej pokušava da odbrani ono što opisuje kao „klasičnu koncepciju filozofije”. Ta koncepcija je „pogled da je objašnjenje sveta i njegove šire forme taj da je to tvorevina vrhovne svemogućće i sveznajuće inteligencije, koja se češće podrazumeva pod Bogom, koji ju je stvorio kako bi načinio održao racionalna bića.”³¹ Bog je stvorio svet kako bi načinio rasu racionalnih stvorenja. Konvej veruje, a ja se slažem, da je

³⁰ David Conway, *The Rediscovery of Wisdom* (London: Macmillan, 2000), 74.

³¹ Conway, *The Rediscovery of Wisdom*, 2–3.

moguće učiti o postojanju i prirodi ovog aristotelovskog Boga putem vežbanja nepotpomognutim ljudskim razumom.

Moram da naglasim da je moje otkriće Božanskog usledilo na čisto prirodnom nivou, bez ikakvog pozivanja na natprirodne fenomene. To je bila vežba u onome što se tradicionalno zove prirodna teologija. Nije imala nikakvu vezu sa bilo kojom od otkrivenih religija. Niti tvrdim da sam imao bilo kakvo lično iskustvo sa Bogom ili bilo kakvo iskustvo koje bi moglo da se nazove natprirodnim ili čudesnim. Ukratko, moje otkriće Božanskog je bilo hodočašće razuma, a ne vere.

KO JE NAPISAO ZAKONE PRIRODE

Možda najpopularniji i intuitivno najverovatniji argument za Božje postojanje je takozvani teleološki argument ili argument dizajna. Po ovom argumentu, dizajn koji je očigledan u prirodi ukazuje na postojanje kosmičkog Tvorca. Često sam naglašavao da je ovo zapravo argument *za* dizajn *iz* reda, jer takvi argumenti nastaju iz reda koji opažamo u prirodi kako bi pokazali dokaz za dizajn i samim tim, Tvorca. Iako sam nekada bio veoma veliki kritičar tog argumenta, od tada sam shvatio da, kada se tačno formuliše, ovo jeste argument koji postavlja ubedljiv slučaj za postojanje Boga. Razvoj u dve oblasti me je posebno doveo do ovog zaključka. Prvo je pitanje porekla zakona prirode i s tim u vezi uvida eminentnih modernih naučnika. Drugo je pitanje porekla života i reprodukcije.

Šta smatram pod zakonima prirode? Pod *zakonom* prosto mislim na regularnost ili simetriju u prirodi. Neki uobičajeni knjiški primeri mogu da pokažu na šta mislim:

„Bojl-Mariotov zakon tvrdi da je na konstantnoj temperaturi i nepromenjenoj količini gasa, proizvod pritiska i zapremine konstantan.

Prvi Njutnov zakon tvrdi da svako telo ostaje u stanju relativnog mirovanja ili ravnomernog pravolinijskog kretanja sve dok ga delovanje ili dejstvo drugog tela ne prisili da to stanje promeni.

Zakon očuvanja energije kaže da ukupna količina energije u izolovanom sistemu ostaje konstantna tokom vremena.”

Važna poenta je da regularnosti ne samo da postoje u prirodi, već su matematički precizne i „vezane jedna za drugu”. Ajnštajn je o njima govorio kao o „otelotvorenom razlogu”. Pitanje koje treba da postavimo je kako je priroda došla spakovana na ovaj način. Ovo je sigurno pitanje koje su naučnici od Njutna do Ajnštajna postavljali – i odgovorili na njega. Njihov odgovor bio je Božji Um.

Ipak, ovaj način razmišljanja nije nešto što se nalazi samo kod veoma poznatih predmodernih teističkih naučnika kao što su Isak Njutn i Džejms Maksvel. Potpuno suprotno, mnogo istaknutih naučnika modernog doba su smatrali zakone prirode mislima Božjeg Uma. Stiven Hoking završava svoj bestseler „Kratka povest vremena” ovim pasusom:

„Ako mi, međutim, uspemo da dođemo do jedne celovite teorije, onda bi nju, s vremenom, trebalo u načelu da shvate svi, a ne samo nekolicina naučnika. Tada ćemo svi mi, filozofi, naučnici, kao i obični ljudi, biti u stanju da uzmemo udela u raspravi o pitanjima vezanim za razlog postojanja kako nas samih tako i Univerzuma. Ukoliko pronađemo odgovor na to, onda će to biti vrhunski trijumf ljudskog razuma – jer tada ćemo pronaći u sam um Boga.”

Na prethodnoj stranici je upitao: „Čak i ako postoji samo jedna moguća objedinjena teorija, ona nije ništa drugo do niz pravila i jednačina. Šta je, međutim, to što udahnuje plamen u jednačine i sazda je Univerzum koji će one opisati?”³²

Hoking je imao još toga da doda u svojim kasnijim intervjuima: „Preovlađujući utisak je jedan. Što više otkrivamo o univerzumu, više saznajemo da ga vode racionalni zakoni.” Takođe, „Još uvek imate pitanje: zašto se univerzum trudi da

³² Stephen Hawking, *A Brief History of Time* (New York: Bantam, 1988), 175, 174.

postoji? Ako želite, možete da odredite Boga kao odgovor na to pitanje.”³³

KO JE NAPISAO SVE TE KNJIGE?

Mnogo pre Hokinga, Ajnštajn je koristio sličan jezik: „Želim da znam kako je Bog stvorio ovaj svet... Želim da znam Njegove misli, sve ostalo su detalji.”³⁴ U mojoj knjizi „Bog i filozofija” rekao sam da ne možemo mnogo da izvučemo iz ovih rečenica jer je Ajnštajn verovao u Spinozinog Boga.³⁵ S obzirom na to da su za Baruha Spinozu reči Bog i priroda sinonimi, moglo bi se reći da je Ajnštajn, u očima judaizma, hrišćanstva i islama, bio nedvosmisleno ateista i da je bio „duhovni otac svih ateista.”

Ali poslednja knjiga jednog od Ajnštajnovih prijatelja Maksa Džemera (Max Jammer) „Ajnštajn i religija” (Einstein and Religion) daje potpuno drugačiju sliku Spinozinog uticaja kao i Ajnštajnovih sopstvenih verovanja. Džemer pokazuje da je Ajnštajново poznavanje Spinoze bilo poprilično ograničeno: on je samo pročitao Spinozinu „Etiku” i odbijao ponovljene zahteve da piše o njegovoj filozofiji. U odgovoru na jedan zahtev, napisao je: „Nemam profesionalno znanje da napišem naučni članak o Spinozi.”³⁶ Iako je Ajnštajn delio Spinozino verovanje u determinizam, Džemer tvrdi da je „neprirodno i neopravdano” pretpostaviti da je Spinozino mišljenje uticalo na Ajnštajnovu nauku.³⁷ Džemer takođe primećuje je „Ajnštajn osećao bliskost

³³ Gregory Benford, “Leaping the Abyss: Stephen Hawking on Black Holes, Unified Field Theory and Marilyn Monroe,” *Reason* 4.02 (April 2002): 29.

³⁴ Albert Einstein, quoted in Timothy Ferris, *Coming of Age in the Milky Way* (New York: Morrow, 1988), 177.

³⁵ Antony Flew, *God and Philosophy* (New York: Dell, 1966), 15.

³⁶ Max Jammer, *Einstein and Religion* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999), 44.

³⁷ Jammer, *Einstein and Religion*, 45.

sa Spinozom jer je shvatio da oni dele potrebu za samoćom kao i sudbinu da budu odgajani u okviru jevrejskog nasleđa, ali da se kasnije udaljio od tog religioznog nasleđa.”³⁸

Dok je skretao pažnju na Spinozin panteizam, Ajnštajn je, u stvari, izričito poricao i da je ateista i da je panteista:

*„Nisam ateista i ne mislim da mogu da se nazovem panteistom. Mi smo kao malo dete koje ulazi u ogromnu biblioteku ispunjenu knjigama na mnogim jezicima. Dete zna da je neko morao da napiše te knjige. Ne zna kako. Ne razume jezike na kojima su napisani. Dete maglovito sumnja u misteriozni red u slaganju knjiga, ali ne zna šta je. To je, čini mi se, stav čak i najinteligentnijih ljudskih bića prema Bogu. Vidimo univerzum koji je čudesno uređen i koji se pokorava određenim zakonima, ali mi samo maglovito razumemo te zakone. Naši ograničeni umovi pokušavaju da dokuče misterioznu silu koja pomera sazvežđa.”*³⁹

U svojoj knjizi „Zabluda o Bogu”, Ričard Dokins ističe moje staro stanovište da je Ajnštajn bio ateista. Radeći tako, Dokins ignoriše Ajnštajnovu kategoričku izjavu o tome da nije ni ateista ni panteista. Ovo je zagonetno jer Dokins citira Džemera u toj prilici, ali izostavlja mnoge tvrdnje Džemera i Ajnštajna koji ne idu u prilog njegovom slučaju. Džemer primećuje da je, na primer, „Ajnštajn uvek protestovao protiv toga da ga smatraju ateistom. U razgovoru sa Hubertusom, na primer, izjavio je: ‘Ono što me zaista ljuti je da oni [ljudi koji kažu da ne postoji Bog] citiraju mene kao podršku za njihove poglede.’ Ajnštajn je odbacio ateizam jer nikada nije smatrao svoje poricanje ličnog Boga poricanjem Boga.”⁴⁰

³⁸ Jammer, *Einstein and Religion*, 45–46.

³⁹ Jammer, *Einstein and Religion*, 48.

⁴⁰ Jammer, *Einstein and Religion*, 150.

Ajnštajn, naravno, nije verovao u ličnog Boga. Ali je rekao:

„Drugo je pitanje da li verovanje u ličnog Boga treba da bude sporno. Frojd je odobrio ovaj stav u svojoj najnovijoj knjizi. Ja se, lično, nikada ne bih upustio u takav zadatak. Jer takvo verovanje meni izgleda poželjnije od bilo kakvog nedostatka bilo kakvog transcendentnog gledišta na život, i pitam se da li pojedinac ikada može uspešno da pruži većini čovečanstva uzvišeniji cilj kako bi zadovoljio njihove metafizičke potrebe.”⁴¹

Džemer zaključuje: „Da sumiramo, Ajnštajn, kao i Majmonides i Spinoza, kategorički odbija bilo kakve antropomorfizme u religioznoj misli.” Ali za razliku od Spinoze, koji je kao jedinu logičku posledicu poricanja ličnog Boga video identifikaciju Boga sa prirodom, Ajnštajn je tvrdio da se Bog prikazuje „u zakonima univerzuma kao duh koji je nadaleko superioran u odnosu na onaj čovekov, i u odnosu na koga se mi sa našim skromnim mogućnostima moramo osećati ponizno.” Ajnštajn se složio sa Spinozom da onaj ko poznaje prirodu poznaje i Boga, ali ne zato što je priroda Bog, već zbog toga što težnja nauke u proučavanju prirode vodi do religije.⁴²

AJNŠTAJNOV „SUPERIORNI UM”

Ajnštajn je očigledno verovao u transcendentni izvor racionalnosti sveta koji je raznoliko zvao „superiorni um”, „neograničeni superiorni duh”, „superiorna razumna sila” i „misteriozna sila koja pokreće sazvežđa”. To je evidentno u nekoliko njegovih izjava:

Nikada nisam našao bolji izraz od „religiozan” za ovo poverenje u racionalnu prirodu realnosti i njene osobene pristupačnosti ljudskoj vrsti. Onde gde ovo poverenje nedostaje nauka se

⁴¹ Jammer, *Einstein and Religion*, 51.

⁴² Jammer, *Einstein and Religion*, 148.

degeneriše u nenadahnutu proceduru. Pustite đavola da brine ukoliko sveštenici od ovoga zarađuju. Nema leka za to.⁴³

Ko god je doživeo intenzivno iskustvo uspešnog napredovanja u ovom području [nauci] dirnut je dubokim poštovanjem za racionalnost koja se pokazala u postojanju... veličanstvenost razuma se otelotvorava u postojanju.⁴⁴

Ono što je sigurno je da ubeđenje, slično religioznom osećaju, racionalnosti ili razumljivosti sveta leži iza celokupnog naučnog rada višeg reda... Ovo čvrsto verovanje, verovanje blisko povezano sa dubokim osećajem, u superiornom umu koji se otkriva u svetu iskustva, predstavlja moje shvatanje Boga.⁴⁵

Svako ko je ozbiljno uključen u potragu nauke postaje ubeđen da zakoni prirode pokazuju postojanje duha koji je nadaleko superioran u odnosu na čovekov, i u odnosu na koji se mi sa našim skromnim mogućnostima moramo osećati ponizno.⁴⁶

Moja religioznost se sastoji od poniznog divljenja beskonačno superiornom duhu koji se otkriva u sitnim detaljima koje mi možemo da spoznamo našim krhkim i slabašnim umovima. To duboko emotivno ubeđenje u prisustvo superiorne razumske moći rasuđivanja, koje je otkriveno u nedokučivom univerzumu, formira moju ideju Boga.⁴⁷

⁴³ Albert Einstein, *Lettres a Maurice Solovine reproduits en facsimile et traduits en francais* (Paris: Gauthier-Vilars, 1956), 102–3.

⁴⁴ Albert Einstein, *Ideas and Opinions*, trans. Sonja Bargmann (New York: Dell, 1973), 49.

⁴⁵ Einstein, *Ideas and Opinions*, 255.

⁴⁶ Jammer, *Einstein and Religion*, 93.

⁴⁷ Albert Einstein, *The Quotable Einstein*, ed. Alice Calaprice (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005), 195–6.

KVANTUM SKAČE KA BOGU

Ajnštajn, pronalazač teorije relativnosti, nije bio jedini veliki naučnik koji je video vezu između zakona prirode i Božjeg Uma. Praočevi kvantne fizike, drugi veliki naučnici modernih vremena, Maks Plank, Verner Hajzenberg, Ervin Šredinger i Pol Dirak (Paul Dirac), izneli su svi slične tvrdnje⁴⁸, a ja prenosim neke od njih u nastavku.

Verner Hajzenberg, koji je poznat po Hajzenbergovom principu neodređenosti i matrične mehanike, rekao je: „Tokom mog života neprekidno sam bio prisiljavan da se premišljam o odnosu ove dve regije misli (nauke i religije), jer nikada nisam bio u stanju da sumnjam u realnost onoga na šta ukazuju.”⁴⁹ U drugoj prilici je rekao:

Volfgang [Pauli] me je pitao dosta neočekivano: „Da li veruješ u ličnog Boga?”... „Mogu li da preformulišem tvoje pitanje?”, upitao sam. „Lično treba da preferiram sledeću formulaciju: Možeš li ti, ili bilo ko drugi, da dostigneš centralni red stvari ili događaja, čije se postojanje čini van sumnje, toliko direktno da možeš da dospeš do duše nekog drugog ljudskog bića. Koristim termin ‘duša’ prilično promišljeno da ne bih bio pogrešno shvaćen. Ako na taj način postaviš svoje pitanje, rekao bih - da... Ako magnetna sila koja je vodila ovaj određeni kompas – a šta je drugo bio njen izvor nego centralni red? – ikad

⁴⁸ For the most part, these quotations are taken from Roy Abraham Varghese, *The Wonder of the World* (Fountain Hills, AZ: Tyr, 2003).

⁴⁹ Werner Heisenberg, *Across the Frontiers*, trans. Peter Heath (San Francisco: Harper & Row, 1974), 213.

bude uništena, strašne stvari bi mogle da se dogode čovečanstvu, daleko strašnije od koncentracionih logora i atomskih bombi.”⁵⁰

Još jedan pionir kvantne fizike, Ervin Šredinger, koji je razvio mehaniku talasa, izjavio je:

Naučna slika sveta oko mene je veoma nepotpuna. Daje mi mnogo činjeničnih informacija, stavlja sve naše iskustvo u veličanstveno dosledan red, ali je mrtvački tiha oko onoga što je zaista blisko našem srcu, onoga što nam je zaista važno. Ne može da kaže ni reč o doživljaju crvenog i plavog, gorkog i slatkog, osećanjima radosti i tuge. Ne zna ništa o lepoti i ružnoći, dobrom ili lošem, Bogu ili večnosti. Nauka se nekad pretvara da odgovara na pitanja u ovim oblastima, ali su odgovori nekada toliko besmisleni da nismo ni skloni tome da ih shvatimo ozbiljno.

Nauka je takođe suzdržana kada je reč o velikom Jedinstvu u kome svi nekako učestvujemo, kome svi pripadamo. Najpopularnije ime za to u naše vreme je Bog, sa velikim „B”. Nauka je, vrlo često, označena kao ateistička. Nakon onoga što smo rekli to i nije začuđujuće. Ako njena slika sveta čak i ne sadrži lepotu, radost ili tugu, ako je identitet izbačen iz nje po dogovoru, kako bi mogla da sadrži najuzvišeniju ideju koja se predstavlja ljudskom umu.⁵¹

Maks Plank, koji je prvi uveo kvantnu hipotezu, nedvosmisleno je smatrao da se nauka i religija dopunjuju, tvrdeći: „Nikada ne bi moglo biti nikakve prave suprotnosti između nauke i

⁵⁰ Werner Heisenberg, *Physics and Beyond* (San Francisco: Harper & Row, 1971), excerpted in Timothy Ferris, ed., *The World Treasury of Physics, Astronomy and Mathematics* (New York: Little, Brown, 1991), 826.

⁵¹ Erwin Schrödinger, *My View of the World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1964), 93.

religije; jer jedna je dopuna za drugu.”⁵² Takođe je rekao: „Religija i prirodne nauke biju udruženu bitku u neprekidnom, nikada smirujućem krstaškom ratu protiv skepticizma i protiv dogmatizma, protiv neverovanja i sujeverja... [i dakle] ‘Za Boga!’⁵³

Pol Dirak, koji je dopunio Hajzenberga i Šredingera trećom formulacijom kvantne teorije, primetio je da je „Bog matematičar visokog reda i da je On koristio naprednu matematiku prilikom stvaranja univerzuma.”⁵⁴

Generacijama pre svih ovih naučnika, Čarls Darvin je već izneo sličan stav:

„[Razum mi govori o] ekstremnoj poteškoći ili skoro nemogućnosti začeca ovog ogromnog i predivnog univerzuma, uključujući čoveka sa njegovom mogućnošću da gleda daleko u prošlost i daleko u budućnost, kao o rezultatu puke sreće ili nužnosti. Kada tako razmišljam osećam da sam prinuđen da gledam na Prvobitni Uzrok tako kao da ima inteligentni um koji je u nekoj meri sličan čovečjem; i ja zaslužujem da me zovu Teistom.”⁵⁵

Ovaj način razmišljanja zadržao se i u sadašnjem vremenu u spisima mnogih današnjih predstavnika nauke. To su naučnici poput Pola Dejvisa, Džona Baroua, Džona Polkingorna, Frimana Dajsona, Fransisa Kolinsa, Ovena Džindžeriča i Rodžera Penroza, pa do filozofa nauke poput Ričarda Svinberna i Džona Leslija.

⁵² Max Planck, *Where Is Science Going?* trans. James Murphy (New York: Norton, 1977), 168.

⁵³ Max Planck, quoted in Charles C. Gillespie, ed., *Dictionary of Scientific Biography* (New York: Scribner, 1975), 15.

⁵⁴ Paul A. M. Dirac, “The Evolution of the Physicist’s Picture of Nature,” *Scientific American* 208, no. 5 (May 1963): 53.

⁵⁵ Charles Darwin, *The Autobiography of Charles Darwin 1809-1882*, ed. Nora Barlow (London: Collins, 1958), 92–3.

Dejvis i Barou su, posebno, dalje razvili uvide Ajnštajna, Hajzenberga i drugih naučnika u teorije o odnosu između racionalnosti prirode i Božjeg Uma. Obojica su dobili Templetonovu nagradu za doprinos ovom istraživanju. Njihovi radovi ispravljaju mnoga uobičajena pogrešna shvatanja dok bacaju svetlost na teme o kojima se diskutuje ovde.

ČIJI ZAKONI?

U svom govoru prilikom dodele nagrade, Pol Dejvis uverava da „nauka može da napreduje jedino ako naučnik usvoji suštinski teološki pogled na svet.” Niko ne pita odakle dolaze zakoni fizike, ali „čak i najateističkiji naučnik prihvata kao akt vere postojanje zakonskog reda u prirodi što je bar delom razumljivo za nas.” Dejvis odbija dva uobičajena pogrešna shvatanja. On kaže da je ideja da će teorija svega pokazati da je ovo jedini logični dosledni svet „očigledno pogrešna”, zato što nema dokaza uopšte da je čitav univerzum logično nužan i da je u stvari moguće zamisliti alternativne univerzume koji su logično dosledni. Drugo, on kaže da je „bezočni non-sens” pretpostaviti da su zakoni fizike naši zakoni, a ne zakoni prirode. Fizičari neće verovati da je Njutnov zakon gravitacije kulturna tvorevina. On tvrdi da zakoni fizike „zaista postoje” i da je posao naučnika da ih otkrije, a ne da ih izumi.

Dejvis skreće pažnju na činjenicu da se osnovni fenomeni zakona prirode koji se ne uočavaju direktnim posmatranjem, već se izdvajaju kroz eksperimente i matematičke teorije. Zakoni su napisani kosmičkim kodom koji naučnici moraju da razbiju kako bi otkrili poruku koja je „poruka prirode, Božja poruka, izaberite već čija, ali nije *naša* poruka.”

Ovo goruće pitanje je, kaže, trodelno:

Odakle dolaze zakoni fizike?

Zašto imamo ove zakone a ne neke druge?

Kako to da imamo zakone koji daju gasovima bez svojstva život, svest i inteligenciju?

Ovi zakoni „se čine skoro osmišljenim – delikatno podešenim, tvrdili su neki komentatori – tako da bi život i svest mogli da nastanu.” On zaključuje da je ova „isplanirana priroda fizičkog postojanja previše fantastična za mene da bih je uzeo u obzir kao samo ‘datu’. Ukazuje na dublje osnovno značenje postojanja.” Reči poput *svrha* i *dizajn*, kaže, tek nepotpuno obuhvataju ono što univerzum jeste. „Ali, da se o nečemu radi, u to uopšte ne sumnjam.”⁵⁶

Džon Barou, u svom govoru, primećuje da beskrajnom složenosti i izvanrednom strukturom univerzuma upravlja par jednostavnih zakona koji su simetrični i razumljivi. U stvari, „postoje matematičke jednačine, male škrabotine na listu papira, koje nam kažu kako se ceo univerzum ponaša.” Poput Dejvisa, on odbacuje ideju da je red u univerzumu nametnut od strane naših umova. Povrh toga, „prirodna selekcija ne traži razumevanje kvarkova i crnih rupa za naše preživljavanje i razmnožavanje.”

Barou napominje da u istoriji nauke nove teorije proširuju i obuhvataju one stare. Iako je Njutnova teorija mehanike i gravitacije bila nadomeštena od strane Ajnštajnovе i da će i ona biti nadomeštena nekom drugom teorijom u budućnosti, hiljadu godina od sada će se inženjeri još uvek oslanjati na Njutnove teorije. Isto tako, kaže on, religijske koncepcije univerzuma takođe koriste aproksimacije i analogije da bi

⁵⁶ Paul Davies, Templeton Prize Address, May 1995, http://aca.mq.edu.au/PaulDavies/prize_address.htm. See also Davies’s “Where Do the Laws of Physics Come From?” (2006), <http://www.ctnsstars.org/conferences/papers/Wheredothelawsofphysicscomefrom.doc>.

pomogle u shvatanju konačnih stvari. „One nisu potpuna istina, ali ovo ih ne sprečava da budu deo istine.”⁵⁷

BOŽANSKI ZAKONODAVAC

Nekoliko filozofa je takođe pisalo o božanskom poreklu zakona prirode. U svojoj knjizi „Božanski zakonodavac: predavanja o indukciji, zakonima prirode i postojanju Boga” (The Divine Lawmaker: Lectures on Induction, Laws of Nature and the Existence of God) Džon Foster (John Foster) tvrdi da regularnosti u prirodi, kako god da ih opisujete, mogu da budu najbolje objašnjene božanskim Umom. Ako prihvatite činjenicu da postoje zakoni, onda nešto mora da nametne regularnost univerzumu. Koji vršilac radnje (ili vršioci) to donosi? Tvrdi da je teistička opcija jedina ozbiljna opcija kao izvor, tako da „mi treba da se racionalno osiguramo u zaključku da je Bog – Bog teističkog objašnjenja – taj koji stvara zakon prirode namećući regularnosti svetu kao regularnosti.” Čak i ako odbacite postojanje zakona, on zaključuje: „postoje jaki dokazi za objašnjenje regularnosti pozivajući se na delovanje Boga.”⁵⁸

Svinbern se nadovezuje na ovo u odgovoru na Dokinsovu kritiku na argument dizajna:

„Šta je zakon prirode? (Ovo nije tema kojom se bavi bilo ko od mojih kritičara.) Reći da je zakon prirode to što se sva tela ponašaju na određeni način (npr. privlače jedna druge u skladu sa određenom formulom) je, kako ja predlažem, prosto reći da se svako telo fizičkom nužnošću ponaša na taj način (npr. privlači telo na taj način). I jednostavnije je pretpostaviti da ova jednolikost nastaje iz radnje jedne supstance koja uzrokuje da

⁵⁷ John Barrow, Templeton Prize Address, March 15, 2006, http://www.templetonprize.org/barrow_statement.html.

⁵⁸ John Foster, *The Divine Lawmaker: Lectures on Induction, Laws of Nature and the Existence of God* (Oxford: Clarendon, 2004), 160.

se oni svi ponašaju na isti način, pre nego da pretpostavimo da je to što se sva tela ponašaju na isti jednolični način u stvari samo nesporna činjenica.”⁵⁹

Swinburnov centralni argument je da lični Bog sa tradicionalnim svojstvima najbolje objašnjava delovanje zakona prirode.

Ričard Dokins je odbio ovaj argument na temelju toga što je Bog previše složeno rešenje za objašnjavanje univerzuma i njegovih zakona. Čini mi se da je veoma bizarno reći ovo o konceptu svemogućeg duhovnog Bića. Šta je složeno u ideji svemogućeg i sveznajućeg Duha, ideji tako prosto da je razumeju svi sledbenici tri najveće monoteističke religije – judaizma, hrišćanstva i islama? Komentarišući Dokinsa, Alvin Plantinga je nedavno ukazao da je, po Dokinsovoj sopstvenoj definiciji, Bog jednostavan – a ne složen – jer je Bog duh, a ne materijalna stvar, i stoga nema delove.

Vraćajući se na moju priču sa satelitskim telefonom u prethodnom poglavlju, zakoni prirode postavljaju problem za ateiste jer su glas razuma koji se čuje kroz mehanizme materije. „Nauka je zasnovana na pretpostavci da je univerzum duboko racionalan i logičan na svim nivoima”, piše Pol Dejvis, verovatno najuticajniji savremeni predstavnik moderne nauke. „Ateisti tvrde da zakoni [prirode] postoje bez razuma i da je ceo univerzum u konačnici apsurdan. Kao naučniku mi je teško da ovo prihvatim. Mora da postoji nepromenljivo racionalna osnova na kojoj je ukorenjena logična, uređena priroda univerzuma.”⁶⁰

Oni naučnici koji ukazuju na Božji Um ne iznose samo seriju argumenata ili proces silogističkog rasuđivanja. Utoliko pre, oni predlažu viziju stvarnosti koja nastaje iz konceptualnog srca

⁵⁹ Richard Swinburne, “Design Defended,” *Think* (Spring 2004): 14.

⁶⁰ Paul Davies, “What Happened Before the Big Bang?” in *God for the 21st Century*, ed. Russell Stannard (Philadelphia: Templeton Foundation Press, 2000), 12.

moderne nauke i nameće se racionalnom umu. To je vizija koju ja lično smatram uverljivom i neospornom.

DA LI JE UNIVERZUM ZNAO DA DOLAZIMO?

Zamislite da ulazite u hotelsku sobu na vašem sledećem odmoru. Svira vaša omijena pesma. Uramljena slika iznad kreveta je identična onoj koja visi iznad kamina u vašoj kući. Soba je ispunjena vašim omiljenim mirisom. Odmahujete glavom u neverici i spuštate torbe na pod.

Odjednom ste veoma oprezni. Odlazite do minibara, otvarate vrata i gledate u čudu. Tu su vaša omiljena pića. Vaši omiljeni keksići i slatkiši. Čak i marka vaše omiljene flaširane vode.

Okrećete se od minibara i razgledate po sobi. Primećujete knjigu na stolu: to je poslednje izdanje vašeg omiljenog pisca. Pogledate u kupatilo, stvari za ličnu negu su poređane na pult, svaka kao da je posebno izabrana za vas. Uključite televiziju; već je uključen vaš omiljeni kanal.

Prilika je da ćete, sa svakim novim otkrićem o vašem gostoljubivom okruženju, biti manje naklonjeni da mislite da je to puka slučajnost, zar ne? Možda se pitate kako su menadžeri hotela uspeali da nabave tako detaljne informacije o vama. Možda se divite njihovoj neverovatnoj pripremi. Možda ponovo proveravate koliko će sve to da vas košta. Ali ćete sigurno biti skloni da mislite da je neko znao da dolazite.

NAŠ DELIKATNO PODEŠENI UNIVERZUM

Scenario odmora je nespretna, ograničena analogija sa takozvanim argumentom delikatnog podešavanja. Nedavna popularnost ovog argumenta je istakla novu dimenziju zakona

prirode. „Što više ispitujem univerzum i proučavam detalje njegove arhitekture, nalazim sve više dokaza da je on znao da mi dolazimo”, piše fizičar Friman Dajson (Freeman Dyson).⁶¹ Drugim rečima, čini se da su zakoni prirode tako izrađeni da pokrenu univerzum ka pojavljivanju i izdržavanju života. Ovo je antropički princip, koji su popularizovali mislioci poput Martina Risa (Martin Rees), Džona Baroua i Džona Leslija.

Hajde da uzmemo najosnovnije zakone fizike. Procenjeno je da ako bi vrednost samo jedne od osnovnih konstanti – brzine svetlosti ili mase elektrona, na primer – bila drugačija u naj-blažem smislu, onda se nikada ne bi formirala planeta koja je sposobna za razvoj ljudskog života.

Ovo delikatno podešavanje objašnjava se na dva načina. Neki naučnici kažu da je delikatno podešavanje dokaz za božansko stvaranje; mnogi drugi spekuliraju da je naš univerzum jedan od mnogih drugih – jedan „multiverzum” - sa tom razlikom što se naš dogodio tako da on ima pogodne uslove za život. Skoro nijedan bitniji naučnik danas ne tvrdi da je delikatno podešavanje bilo samo rezultat faktora sreće na delu u jednom od tih univerzuma.

U svojoj knjizi „Beskonačni umovi” (Infinite Minds) Džon Lesli, vodeći antropički teoričar, tvrdi da se delikatno podešavanje najbolje objašnjava pomoću božanskog dizajna. On kaže da je impresioniran ne samo određenim argumentima za primere delikatnog podešavanja, već činjenicom da ovi argumenti postoje u takvom obilju. „Ako bi, dakle, postojali aspekti delovanja prirode koji se čine veoma srećnim i takođe potpuno fundamentalnim, onda bi oni mogli da budu viđeni kao dokazi

⁶¹ Freeman J. Dyson, *Disturbing the Universe* (New York: Harper & Row, 1979), 250. Also cited in John Barrow and Frank Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle* (Oxford: Clarendon, 1988), 318.

koji posebno idu u korist verovanja u Boga”⁶², kaže on. On citira primere takvih „srećnih” i „fundamentalnih” aspekata delovanja prirode:

1. Teorija specijalne relativnosti omogućuje da sile kao što je elektromagnetna imaju nepromenljiv efekat (u odnosu na putanju sistema) bez obzira na ugao pod kojim deluju. Ovo omogućuje funkcionisanje genetskog koda i da planete pri rotaciji ostaju u stalnom položaju jedna u odnosu na drugu.

2. Kvantni zakoni fizike ne dozvoljavaju elektronima spiralnu rotaciju i na taj način sudaranje sa atomskim jezgrom.

3. Elektromagnetizam je sila sa jednoličnim dejstvom koja omogućava dejstvo na višestruke ključne procese kao što je omogućavanje stabilnog gorenja zvezda tokom milijardi godina, omogućavanje nuklearne fuzije ugljenika u zvezdama i stvaranje helijuma pri čemu se ispušta ogromna količina energije, omogućavanje da leptoni ne zamene kvarkove, što bi učinilo postojanje atoma nemogućim; ova sila je odgovorna za usporeno raspadanje protona kao i za ublažavanje njihovog prejakog sudaranja što bi rezultiralo drugačijim zakonima hemije. Kako je moguće da sila sa jednoličnim dejstvom zadovolji toliko različitih kriterijuma, kada se čini da bi za sve navedene različite procese bila potrebna i različita dejstva?⁶³

SA ONE STRANE MULTIVERZUMA

Ideja koja je suprotna ideji božanskog stvaranja je teorija multiverzuma. (Tvrdiću, ipak, da postojanje multiverzuma još

⁶² John Leslie, *Infinite Minds* (Oxford: Clarendon, 2001), 213.

⁶³ Leslie, *Infinite Minds*, 203–5.

uvek ne eliminiše pitanje božanskog Izvora.) Jedan od najistaknutijih predstavnika teze multiverzuma je kosmolog Martin Ris. Ris primećuje:

„Svaki univerzum otvoren za život – ono što bi mi mogli da nazovemo biofilmim (životoljubivim) univerzumom – mora da bude „prilagođen” na određeni način. Preduslovi za bilo koji život vrste koje mi znamo – dugovečne stabilne zvezde, stabilni atomi poput ugljenika, kiseonika i silicijuma, sposobni da se kombinuju u složene molekule, itd. - osetljivi su na fizičke zakone i na veličinu, stopu širenja i sadržaj univerzuma.”⁶⁴

Ovo bi moglo da bude objašnjeno, kaže on, hipotezom da postoji mnogo „univerzuma” sa različitim zakonima i fizičkim konstantama, a desilo se da naš univerzum pripada podskupu univerzuma koji omogućavaju izgled složenosti i svesnosti. Ako je to slučaj, delikatno podešavanje ne bi bilo iznenađujuće.

Ris spominje najuticajnije varijacije ideje multiverzuma. U „večno inflatornoj” ideji kosmolog Andrej Linde (Andrei Linde) i Aleks Vilenkin (Alex Vilenkin) iznose da univerzumi nastaju iz individualnog velikog praska sa dimenzijama prostora i vremena koji su u potpunosti drugačiji od univerzuma kakvog ga mi znamo. Teza crne rupe Alana Gutha (Alan Guth), Dejvida Harisona (David Harrison) i Lija Smolina (Lee Smolina) tvrdi da se univerzumi materijalizuju iz crnih rupa u međusobno nedostupne domene prostora i vremena. Konačno, Lisa Randal (Lisa Randall) i Raman Sundrum (Raman Sundrum) tvrde da postoje univerzumi u različitim spacijalnim dimenzijama koji mogu ali ne moraju da uzajamno dejstvuju gravitaciono jedni sa drugima. Ris ističe da su ove ideje multiverzuma „previše spekulativne” i zahteva teoriju koja dosledno opisuje fiziku ultra

⁶⁴ Martin J. Rees, “Numerical Coincidences and ‘Tuning’ in Cosmology,” *Astrophysics and Space Science* 285 (2003): 376.

visokih gustina, konfiguraciju struktura na dodatnim dimenzijama i tako dalje. On primećuje da samo jedan od njih može da bude u pravu. I, zapravo, dodaje: „Vrlo je verovatno da nijedan nije: postoje alternativne teorije koji bi vodile do samo jednog univerzuma.”⁶⁵

TEORIJA NAKLAPANJA

I Pol Dejvis i Ričard Svinbern odbijaju ideju multiverzuma. Dejvis, fizičar i kosmolog, piše da je „trivijalno tačno da će se, u beskonačnom univerzumu, bilo šta što se može desiti i desiti.” Ali ovo uopšte nije objašnjenje. Ako pokušavamo da razumemo zašto je univerzum prijateljski nastrojen prema životu, ne pomaže nam ništa to što se kaže da postoje svi mogući univezumi. „Kao i naklapanje, to objašnjava sve i ništa.” Pod ovim on misli da je to prazna tvrdnja. Ako kažemo da je svet i sve u njemu nastalo pre pet minuta zajedno sa našim uspomenama o životu tokom mnogo godina i dokazima o događajima koji su se desili hiljadama godina ranije, onda naša tvrdnja ne može da bude odbačena. Ona objašnjava sve, a ipak ne objašnjava ništa.

Pravo naučno objašnjenje, kaže Dejvis, jeste kao jedan dobro naciljani metak. Ideja multiverzuma zamenjuje racionalno uređen stvarni svet beskonačno složenom šaradom i obesmišljava celu ideju „objašnjenja”.⁶⁶ Svinbern je isto tako strog u svom preziru za objašnjenje multiverzuma: „Suludo je imati postavku da trilioni (uzročno nepovezanih) univerzuma objašnjavaju

⁶⁵ Rees, “Numerical Coincidences and ‘Tuning’ in Cosmology,” 385.

⁶⁶ Paul Davies, “Universes Galore: Where Will It All End?”

<http://aca.mq.edu.au/PaulDavies/publications/chapters/Universesgalore.pdf>.

odlike jednog univerzuma, kada postavljanje jednog entiteta (Boga) rešava celu stvar.”⁶⁷

Treba reći tri stvari koje se odnose na argumente delikatnog podešavanja. Prvo, čvrsta je činjenica da živimo u univerzumu sa određenim zakonima i konstantama, a život ne bi bio moguć da su neki od ovih zakona ili konstanti drugačiji. Drugo, činjenica da postojeći zakoni i konstante dozvoljavaju opstanak života ne odgovara na pitanje porekla života. Ovo je veoma drugačije pitanje, kao što ću pokušati da pokažem; ovi uslovi su neophodni da se život pojavi, ali nisu dovoljni. Treće, činjenica da je logično moguće da postoje mnogobrojni univerzumi sa sopstvenim zakonima prirode ne pokazuje da takvi univerzumu zaista postoje. Trenutno nema dokaza u korist multiverzuma. To ostaje spekulativna ideja.

Ono što je posebno važno ovde je činjenica da postojanje multiverzuma ne objašnjava poreklo zakona prirode. Martin Ris tvrdi da postojanje različitih univerzuma sa njihovim sopstvenim zakonima postavlja pitanje zakona koji upravljaju celim multiverzumom, sveobuhvatne teorije koja upravlja svime. „*Fundamentalni zakoni koji upravljaju celokupnim multiverzumom mogu da dozvole raznolikost među univerzumima*”, piše on. „Neki od onih koje zovemo ‘zakonima prirode’ mogu u široj perspektivi da budu *lokalni podzakonski akti*, dosledni nekim sveobuhvatnim teorijama koje upravljaju svime, ali ne mogu da budu jedinstveno popravljani tom teorijom.”⁶⁸

Pitanje kako su nastali zakoni koji upravljaju multiverzumom je isto kao pitanje za poreklo zakona prirode generalno. Pol Dejvis zapaža:

„Zagovornici multiverzuma su često neodređeni o tome kako se vrednosti parametara biraju preko svega definisanog. Ako

⁶⁷ Richard Swinburne, “Design Defended,” *Think* (Spring 2004): 17.

⁶⁸ Rees, “Numerical Coincidences and ‘Tuning’ in Cosmology,” 386.

postoji 'zakon nad zakonima' koji opisuje kako su vrednosti parametara dodeljene kako jedan sklizne iz jednog univerzuma u naredni, onda smo mi samo premestili problem kosmičke biofilije na sledeći nivo. Zašto? Prvo, jer moramo da objasnimo odakle zakon nad zakonima dolazi."⁶⁹

Neki su rekli da su zakoni prirode prosto slučajni rezultati načina na koji se univerzum ohladio nakon Velikog praska. Ali, kako je Ris istakao, čak i takvi slučajevi se mogu smatrati kao sekundarne manifestacije dubljih zakona koji upravljaju svime u svim univerzumima. Ponovo, čak i razvoj zakona prirode i promene konstanti poštuju određene zakone. „Još uvek nam je ostalo pitanje porekla ovih 'dubljih' zakona. Nebitno koliko daleko gurnete svojstva univerzuma kao 'nešto što nastaje', njihovo samo nastajanje mora da prati određene glavne zakone."⁷⁰

Tako da, sa multiverzumom ili bez, još uvek nam preostaje da se nagodimo sa poreklom zakona prirode. A jedino izvodljivo objašnjenje je da postoji božanski Um.

⁶⁹ Davies, "Universes Galore: Where Will It All End?"

⁷⁰ Martin Rees, "Exploring Our Universe and Others," in *The Frontiers of Space* (New York: Scientific American, 2000), 87.

KAKO JE ŽIVOT OŽIVEO?

Kada su mediji prvi put objavili moju promenu pogleda na svet, citirali su da sam rekao da je istraživanje DNK od strane biologa pokazalo, sa skoro neverovatnom složenošću organizacije koje su neophodne da nastane život, da je inteligencija morala da bude umešana. Prethodno sam napisao da ima prostora za novi argument dizajna u objašnjenju prvog nastanka života iz nežive materije – pogotovo onde gde je ova prva živa materija već posedovala kapacitet da se reprodukuje genetski. Tvrdio sam da nema zadovoljavajućeg naturalističkog objašnjenja za takav fenomen.

Ove izjave izazvale su prigovore kritičara koji su tvrdili da nisam upoznat sa najnovijim dostignućima na polju abiogeneze. Ričard Dokins je tvrdio da se ja pozivam na argument „Bog praznina” (termin kojim se praznine u naučnim saznanjima tretiraju kao dokaz za postojanje Boga, prim. prev.). U svom novom uvodu u „Boga i filozofiju” iz 2005. godine rekao sam: „Lično sam oduševljen što su me kolege biolozi i naučnici uverili da su protobiolozi sada u stanju da stvore teorije razvoja prvobitne žive materije i da su neke od ovih teorija dosledne sa svim do sada potvrđenim naučnim dokazima.”⁷¹ Ali na ovo moram da dodam prigovor da poslednja dostignuća koja sam video pokazuju da sadašnji pogled fizičara na starost univerzuma daje premalo vremena za ove teorije abiogeneze da završe posao.

⁷¹ Antony Flew, *God and Philosophy* (Amherst, NY: Prometheus, 2005), 11.

Mnogo važnije razmatranje je filozofski izazov koji se tiče studija o poreklu života. Mnoge studije o poreklu života izvode naučnici koji retko obraćaju pažnju na filozofske dimenzije njihovih pronalazaka. Filozofi, sa druge strane, nisu rekli mnogo o prirodi i poreklu života. Filozofsko pitanje na koje nije pronađen odgovor, a tiče se porekla života je ovo: Kako univerzum bezumne materije može da proizvede bića sa unutrašnjim ciljem, mogućnostima za samoreplikaciju i „kodiranom hemijom”? Ovde nemamo posla sa biologijom, već potpuno drugačijom kategorijom problema.

SVRHOM VOĐENI ORGANIZAM

Hajde da prvo pogledamo prirodu života sa filozofske tačke gledišta. Živa materija poseduje unutrašnji cilj ili unutrašnju organizaciju koja nije nigde prisutna u materiji koja joj je prethodila. U jednom od poslednjih filozofskih dela o životu, Ričard Kameron (Richard Cameron) predstavio je korisnu analizu ove usmerenosti živih bića.

Nešto što je živo, kaže Kameron, takođe će biti i teleološko – to jest, posedovaće unutrašnju namenu, cilj i svrhu. „Savremeni biolozi, filozofi biologije i radnici na polju ‘veštačkog života’ imaju još da proizvedu zadovoljavajuće objašnjenja za to šta uopšte znači biti živ, a ja branim pogled da Aristotel može da nam pomogne da popunimo prazninu... Aristotel nije smatrao da su život i teleologija u koegzistenciji pukom slučajnošću, ali je definisao život u teleološkim terminima, tvrdeći da je teleologija esencijalna za život živih bića.”⁷²

Poreklo samoreprodukcije je drugi ključni problem. Istaknuti filozof Džon Haldejn (John Haldane) zapaža da teorije o poreklu

⁷² Richard Cameron, “Aristotle on the Animate: Problems and Prospects,” *Bios: Epistemological and Philosophical Foundation of Life Sciences*, Rome, February 23–24, 2006.

života „ne omogućavaju dovoljno objašnjenje, jer pretpostavljaju postojanje samoreprodukcije na ranom stadijumu, a nije pokazano da ovo može da se pojavi na prirodan način iz materijalne osnove.”⁷³

Dejvid Konvej (David Conway) sumira ove dve filozofske neprilike u odgovoru na tvrdnju Dejvida Hjuma da red u univerzumu koji podržava život nije stvorio nikakav oblik inteligencije. Prvi izazov je proizvesti materijalističko objašnjenje za „prvo pojavljivanje žive materije iz nežive materije. Time što je živa, živa materija poseduje teleološku organizaciju koja je potpuno odsutna u svemu što joj je prethodilo.” Drugi izazov je proizvesti podjednako materijalističko objašnjenje za „pojavljivanje, iz najranijih oblika života koji nisu bili u mogućnosti da se reprodukuju, životnih oblika sa kapacitetom da se sami reprodukuju. Bez postojanja takvog kapaciteta, ne bi bilo moguće za različite vrste da se pojave kroz slučajne mutacije i prirodnu selekciju. Prema tome, ne može niko da se poziva na takav mehanizam u bilo kakvom objašnjenju o tome kako su oblici života sa tim kapacitetom prvo ‘evoluirali’ od onih kojima je taj kapacitet nedostajao.” Konvej zaključuje da nam ovi biološki fenomeni „daju razloge da sumnjamo da je moguće objasniti postojeće oblike života u čisto materijalističkim pojmovima i bez прибежишта ka priči o dizajnu.”⁷⁴

DUBOKI KONCEPTUALNI IZAZOV

Treća filozofska dimenzija porekla života odnosi se na poreklo kodiranja i procesuiranja informacija koja je centralna za sve oblike života. Ovo je dobro opisao matematičar Dejvid Berlinski

⁷³ John Haldane, “Preface to the Second Edition,” in *Atheism and Theism* (Great Debates in Philosophy), J. J. C. Smart and John Haldane (Oxford: Blackwell, 2003), 224.

⁷⁴ David Conway, *The Rediscovery of Wisdom* (London: Macmillan, 2000), 125.

(David Berlinski), koji ističe da postoji bogata narativna drama koja okružuje naše trenutno razumevanje ćelije.

Genetska poruka u DNK je udvostručena u replikaciji i potom kopirana iz DNK u RNK u transkripciji. Nakon toga, postoji prevod gde je poruka iz RNK prevedena u amino-kiseline i onda amino-kiseline na kraju grade proteine. Dve fundamentalno različite strukture ćelije, upravljanje informacijama i hemijske aktivnosti koordiniše univerzalni genetski kod.

Neverovatna priroda ovog fenomena postaje očigledna kada naglasimo reč *kod*. Berlinski piše:

„Sam po sebi, kod je dovoljno poznato, arbitrarno mapiranje ili sistem veza između dva posebna kombinatorna objekta. Morzeova azbuka, da uzmemo poznat primer, koordiniše tačke i crtice sa slovima abecede. Zapaziti da su kodovi arbitrarni znači zapaziti razliku između koda i čisto fizičke veze između dva objekta. Zapaziti da kodovi oblikuju mapiranja znači ugraditi koncept koda u jezik matematike. Zapaziti da kodovi oslikavaju vezu neke vrste znači vratiti koncept koda na njegovu ljudsku upotrebu.

Nakon ovoga sledi veliko pitanje: ‘Mogu li porekla sistema kodirane hemije biti objašnjena na način koji ne traži bilo koju vrstu činjenica na koje se inače pozivamo da objasne kodove i jezike, sisteme komunikacije, otisak običnih reči na svet materije?’⁷⁵

Karl Vouz (Carl Woese), vodeći po pitanju studija o poreklu života, skreće pažnju na filozofski zagonetnu prirodu ovog fenomena. Pišući za novinu „RNK” (RNA), on kaže: „Kodirajući, mehanički i evolucionarni pogled na problem sada postaju odvojene stvari. Ideja da je ekspresija gena, kao i replikacija gena, postavljena od strane nekog fundamentalnog fizičkog principa

⁷⁵ David Berlinski, “On the Origins of Life,” *Commentary* (February 2006): 25, 30–31.

je nestala.” Ne samo da ne postoji osnovni fizički princip, već je samo postojanje koda misterija. „Pravila kodiranja (rečnik imenovanja kodona) su poznata. Pa ipak ne obezbeđuju nikakav podatak o tome zašto kod postoji i zašto je mehanizam prevođenja takav kakav jeste.” On iskreno priznaje da ne znamo ništa o poreklu takvog sistema. „Poreklo prevođenja, to jest pre nego što je postalo pravi mehanizam dekodiranja, sada je izgubljeno u nejasnoći prošlosti, i ne želim da se bavim šupljim spekulacijama oko toga čemu su prethodili procesi polimerizacije i do čega su doveli, ili da spekulišem oko porekla transportne RNK, sistema punjenja tRNK ili genetskog koda.”⁷⁶

Pol Dejvis ističe isti problem. On primećuje da se većina teorija biogeneze koncentriše na hemiju života, ali „život je više od samo složenih hemijskih reakcija. Čelija je takođe i sistem koji skladišti informacije, kao i procesni i replikacijski sistem. Mi treba da objasnimo poreklo te informacije, a i način na koji je mašinerija procesnih informacija nastala.” On naglašava činjenicu da gen nije ništa drugo do niz kodiranih instrukcija sa preciznim receptom za proizvodnju proteina. Najvažnije, ove genetske instrukcije nisu vrsta informacija koja se može naći u termodinamici i statističkoj mehanici; one pre obrazuju semantičku informaciju. Drugim rečima, one imaju specifično značenje. Ove instrukcije mogu da budu delotvorne samo u molekularnoj sredini sposobnoj da protumači značenje genetskog koda. Pitanje porekla se postavlja kao najznačajnije u ovom trenutku. „Problem kako smisljena ili semantička informacija može

⁷⁶ Carl Woese, “Translation: In Retrospect and Prospect,” *RNA* (2001): 1061, 1056, 1064.

da nastane spontano iz niza bezumnih molekula koji se podređuju slepim i besciljnim silama predstavlja duboki konceptualni izazov.”⁷⁷

KROZ MRAČNO STAKLO

Tačno je da protobiolozi imaju teorije o razvoju prve žive materije, ali oni se bave različitom kategorijom problema. Oni se bave interakcijom hemikalija, dok su naša pitanja vezana za to kako nešto može da bude samo po sebi vođeno svrhom i kako materijom može da upravlja procesuiranje simbola. Ali čak i na njihovom sopstvenom nivou, protobiolozi su još uvek daleko od bilo kakvih konačnih zaključaka. Ovo su istakla dva značajna naučnika o poreklu života.

Endi Nol (Andy Knoll), professor biologije na Harvardu i autor knjige „Život na mladoj planeti: Prve tri milijarde godina života” (Life on a Young Planet: The First Three Billion Years of Life), zapaža:

„Ako pokušavamo da sumiramo samo rekavši da, na kraju svega, znamo o dubokoj istoriji života na Zemlji, o njenom poreklu, o njenim obrazovnim fazama koje su obrazovale biologiju koju vidimo danas oko sebe, mislim da moramo da priznamo da gledamo kroz mračno staklo. Mi ne znamo kako je život počeo na ovoj planeti. Ne znamo tačno kada je počeo, ne znamo pod kojim okolnostima.”⁷⁸

Antonio Laskano (Antonio Lazcano), predsednik Međunarodnog društva za istraživanje porekla života, tvrdi: „Jedna osobina života, ipak, ostaje sigurna: život se ne bi mogao razviti bez genetskog mehanizma – onog koji je ozbiljan da skladišti, replicira se, kao i da se prenosi informaciju na svoje potomstvo

⁷⁷ Paul Davies, “The Origin of Life II: How Did It Begin?”

http://aca.mq.edu.au/PaulDavies/publications/papers/OriginsOfLife_II.pdf.

⁷⁸ Andy Knoll, PBS Nova interview, May 3, 2004.

koje se može promeniti vremenom... Kako se precizno prva genetska mašinerija razvila takođe ostaje nerešeno pitanje.” U stvari, on kaže: „Tačni put porekla života možda nikada neće biti poznat.”⁷⁹

Što se tiče porekla reprodukcije, Džon Medoks (John Maddox), bivši urednik magazina „Priroda” (Nature), piše: “Glavno pitanje je kada je (a potom kako) polna reprodukcija sama po sebi nastala. Uprkos decenijama spekulisanja, mi to ne znamo.”⁸⁰ Na kraju, naučnik Džerald Šroder ističe da postojanje uslova koji su pogodni za život još uvek ne objašnjava kako je život sam po sebi nastao. Život je mogao da preživi samo zbog povoljnih uslova na našoj planeti. Ali nema zakona prirode koji daje nalog materiji da proizvode entitete koji su svrsishodni i sposobni za samoreplikaciju.

Kako onda objašnjavamo poreklo života? Dobitnik Nobelove nagrade i fiziolog Džordž Vold (George Wald) jednom je slavno tvrdio da „mi biramo da verujemo u nemoguće: da je život nastao spontano i slučajno.” U kasnijim godinama, on je zaključio da je preegzistencijalni um, koji on postulira kao matriks fizičke realnosti, sastavio fizički univerzum koji gaji život:

„Kako to da smo, sa toliko drugih očiglednih opcija, mi u univerzumu koji poseduje baš taj posebni neksus osobina koje uzgagaju život? Nedavno mi je palo napamet – moram da to priznam uz određeni šok prvenstveno za moju naučnu senziбилnost – da oba pitanja mogu da budu dovedena na neki stepen slaganja. Ovo je uz pretpostavku da je um uvek postojao kao matriks, izvor i uslov fizičke realnosti – da su stvari od kojih je

⁷⁹ Antonio Lazcano, “The Origins of Life,” *Natural History* (February 2006).

⁸⁰ John Maddox, *What Remains to Be Discovered* (New York: Touchstone, 1998), 252.

sastavljena fizička realnost zapravo stvari uma, pre nego da je um nastao kao kasni rezultat razvitka života. Um je taj koji je oformio fizički univerzum koji gaji život, i tako na kraju razvija stvorenja koja znaju i stvaraju: stvorenja koja stvaraju nauku, umetnost i tehnologiju.”⁸¹

Ovo je, takođe, i moj zaključak. Jedino zadovoljavajuće objašnjenje za poreklo takvog „svrsishodnog, samoreprodukujućeg” života kakvog vidimo na zemlji je beskrajno inteligentni Um.

⁸¹ George Wald, “Life and Mind in the Universe,” in *Cosmos, Bios, Theos*, ed. Henry Margenau and Roy Abraham Varghese (La Salle, IL: Open Court, 1992), 218.

DA LI JE NEŠTO NASTALO NI IZ ČEGA?

U sceni u filmu „Moje pesme, moji snovi“, Marija, koju igra Džuli Endruz i kapetan Fon Trap, koga igra Kristofer Plamer, konačno priznaju da su zaljubljeni jedno u drugo. Svako od njih je iznenađen što ga voli ovaj drugi i zajedno se pitaju kako je nastala njihova ljubav. Ali čine se ubeđenim da je ipak odnekud došla. U tekstu pesme Ričarda Rodžersa, zajedno pevaju:

*Ništa ne nastaje ni iz čega,
Ništa i ne bi moglo.⁸²*

Međutim, da li je to istina? Ili nešto može da nastane ni iz čega? I kako to pitanje utiče na naše razumevanje toga kako je univerzum nastao?

Ovo je ključno pitanje naučne discipline koja se zove kosmologija i kosmološkog argumenta u filozofiji. U „Pretpostavci ateizma“, definisao sam kosmološki argument kao onaj koji za svoju polaznu poziciju uzima tvrdnju da univerzum postoji. Pod univerzumom sam mislio na jedno ili više bića čije je postojanje uzrokovalo neko drugo biće (ili koji bi mogli da budu uzroci postojanja nekih drugih bića).

KONAČNI UNIVERZUM

U „Pretpostavci ateizma“ i drugim ateističkim spisima, tvrdio sam da univerzum sam po sebi, kao i njegove fundamentalne

⁸² “Something Good,” music and lyrics by Richard Rodgers, 1965.

zakone moramo da uzmemo kao konačne. Svaki sistem objašnjavaanja mora da počne negde, a ova polazna tačka sama po sebi ne može da bude objašnjena od strane sistema. Tako da, neizbežno, svi takvi sistemi uključuju bar neke fundamentalne zakone koji nisu sami po sebi objašnjeni. Ovo je posledica koja proizilazi iz suštinske prirode objašnjenja zašto nešto što je u stvari slučaj – i jeste slučaj.

Pretpostavimo, recimo, da smo primetili da je naša sveža bela boja iznad šporeta postala prljavobraon. Istražujemo. Otkrivamo da se uvek tako dogodi sa tom vrstom šporeta i tom vrstom boje. Prelazimo na drugu fazu u našem ispitivanju, shvatamo da se ovaj fenomen objašnjava širim i dubljim regularnostima hemijskih kombinacija: sumpor u gasovima stvara jedinjenje sa nečim iz boje i to je ono što menja boju. Kako idemo dalje, mi smo navedeni da vidimo prljavštinu naše kuhinje kao jednu od bezbroj posledica istine koja se odnosi na sveobuhvatnu atomsko-molekularnu teoriju o strukturi materije. I tako to ide. U svakoj fazi, objašnjenje mora da pretpostavi neke stvari kao nesporne činjenice: to je prosto način na koji stvari funkcionišu.

U debatama sa onima koji veruju u Boga, pokazao sam da su se oni susreli sa istom neizbežnošću. Šta god drugo teisti mislili da objašnjavaju pozivanjem na postojanje i prirodu svog Boga, oni ne mogu da izbegnu uzimanje te činjenice kao konačne i izvan objašnjenja. A ja nisam video kako nešto unutar našeg univerzuma može biti ili poznato ili razumno pretpostavljeno da ukazuje na neku transcidentalnu realnost iza, iznad ili izvan. Zašto onda ne uzeti univerzum i njegove najfundamentalnije činjenice kao konačnu činjenicu?

Većina mojih pređašnjih diskusija vodila se nezavisno od razvoja moderne kosmologije. U stvari, moje dve glavne antiteološke knjige bile su obe napisane mnogo pre razvoja

kosmologije Velikog praska ili uvođenja argumenta delikatnog podešavanja iz fizičkih konstanti. Ali od ranih osamdesetih godina prošlog veka, počeo sam da ponovo razmatram ovo pitanje. Priznao sam u tom trenutku da ateisti moraju da budu poštiđeni savremenim kosmološkim konsenzusom, jer se činilo da su kosmolozi dobavljali naučne dokaze za ono za šta je sveti Toma Akvinski tvrdio da ne može da se objasni filozofski; to jest, da univerzum ima početak.

U POČETKU

Kada sam se prvi put susreo sa teorijom Velikog praska kao ateista, činilo mi se da je ta teorija napravila veliku razliku jer je tvrdila da je univerzum imao početak i da je prva rečenica u Postanju („U početku stvori Bog nebesa i zemlju”) vezana za jedan događaj u univerzumu. Sve dok je moglo da se komotno misli da on nije samo bez kraja već i bez početka, postalo je lako da se njegovo postojanje (i njegove najosnovnije karakteristike) vidi kao nesporne činjenice. Čak i ako ne bi bilo razloga da se misli da je univerzum imao početak, ne bi bilo potrebe da se zahteva nešto drugo što je stvorilo celu stvar.

Ali teorija Velikog praska je promenila sve to. Ako je univerzum imao početak, postalo je potpuno smisleno, skoro neizbežno, pitati šta je prouzrokovalo taj početak. Ovo je radikalno promenilo situaciju.

U isto vreme, predvideo sam da su ateisti morali da vide kosmologiju Velikog praska kao onu koja traži fizičko objašnjenje – objašnjenje koje bi, po opštem priznanju, moglo zauvek ostati nedostupno ljudskim bićima. Ali priznao sam da bi vernici mogli, jednako razumno, da pozdrave kosmologiju Velikog praska kao teoriju koja teži da potvrdi njihovo ranije verovanje da je „u početku” univerzum stvorio Bog.

Moderni kosmolozi su se činili skoro isto tako uznemirenim kao i ateisti oko potencijalnih teoloških implikacija njihovog rada. Prema tome, pronašli su uticajni izlaz za bekstvo koji je pokušavao da očuva neteistički status kvo. Ove rute su uključivale ideju multiverzuma, brojne univerzume koji su stvoreni od strane beskrajnih događaja fluktuacija vakuuma kao i pojam Stivena Hokinga o samosvojnom univerzumu.

DOK SE POČETAK NE POJAVI

Kao što sam već pomenuo, nisam mislio da je alternativa o multiverzumu od velike pomoći. Tvrdio sam da je postavka višestrukih univerzuma zaista očajnička alternativa. Ako postojanje jednog univerzuma zahteva objašnjenje, višestruki univerzumi zahtevaju mnogo veće objašnjenje: problem se povećava brojem činilaca univerzuma. Čini se malo kao slučaj školskog dečaka kome učitelj ne veruje da je pas pojeo njegov domaći, tako da zamenjuje prvu verziju priče pričom da je čopor pasa – previše njih da bi se izbrojali – pojeo njegov domaći.

Stiven Hoking je pokazao drugačiji pristup u svojoj knjizi „Kratka povest vremena”. On je napisao: „Sve dok univerzum, dakle, ima početak, mogli bismo da pretpostavimo da ima i tvorca. Ali ako je on zaista potpuno samosvojan, bez granica i ivica, onda ne bi imao ni početak ni kraj, već bi naprosto bio. A zar tu ima mesta za tvorca?”⁸³ U preispitivanju knjige kada je izašla, istakao sam da sugestija oličena u tom zaključujućem retoričkom pitanju ne bi mogla da pomogne, već samo da pozove na bezbožno. Pa ipak, koliko god da je podesan taj zaključak, dodao sam, bilo ko ko nije teorijski fizičar spreman je da bude u iskušenju da odgovori, kao jedan lik iz Brodveja Dejmona Ranjona: „Ako Veliki prasak nije bio početak, poslužiće

⁸³ Stephen Hawking, *A Brief History of Time* (New York: Bantam, 1988), 174.

bar dok se početak ne pojavi.”⁸⁴ Hoking sam po sebi mora imati saosećanje za takav odgovor, jer je rekao: „Univerzum koji se širi ne isključuje tvorca, ali postavlja granice kada je on to mogao da izvede svoj posao!”

Hoking je takođe rekao: „Moglo bi se, dakle, reći da vreme počinje sa Velikim praskom, u smislu da se ranija vremena naprosto ne mogu definisati.”⁸⁵ Iz ove diskusije sam zaključio da, čak i da su se svi složili da je univerzum kakvog ga mi znamo nastao iz Velikog praska, fizika uprkos tome da mora ostane radikalno agnostička: fizički je nemoguće otkriti šta je, ako išta, uzrokovalo taj Veliki prasak.

Sigurno je da otkriće univerzuma koji teče kao suprotnost statičkom večnom inertnom entitetu pravi razliku u ovoj diskusiji. Ali pouka priče bila je da su, konačno, stvari u pitanju bile više filozofske nego naučne. A ovo me je dovelo nazad na kosmološki argument.

NEŠTO PREVELIKO ZA NAUKU DA OBJASNI

Primarni filozofski kritičar kosmološkog argumenta za Božje postojanje jeste Dejvid Hjum. Iako sam odobravao Hjumove argumente u svojim najranijim knjigama, počeo sam da izražavam svoje bojazni oko njegove metodologije. Na primer, u jednom eseju sam istakao, u delu za filozofa Terensa Penelhama (Terence Penelhum), da su određene pretpostavke Hjumovog razmišljanja rezultovale krucijalnim greškama. Ovo je uključilo njegovu tezu da ono što mi zovemo „uzrocima” nije ništa više od pitanja asocijacija ideja ili nedostatka takvih asocijacija. Rekao sam da je poreklo – ili bar potvrda za to – naših kauzalnih koncepata, temelj na kojima mora da se zasniva naše kauzalno

⁸⁴ Antony Flew, “Stephen Hawking and the Mind of God” (1996), http://www.infidels.org/library/modern/antony_flew/hawking.html.

⁸⁵ Hawking, *A Brief History of Time*, 9.

znanje, leži u našem obilnom i uvek ponovljenom iskustvu aktivnosti kao stvorenja od krvi i mesa koji deluju u svetu nezavisnog uma (iskustvo, to jest, pokušavanja da se stvari gurnu ili povuku, ili uspevanja u guranju i vučenju jednih stvari a ne drugih; iskustvo u pitanju „šta bi se desilo da“, eksperimentisanja i stoga otkrivanja kroz iskustvo „šta se dešava kada“). Mi kao vršioci radnje zadobijamo, primenjujemo i potvrđujemo ideju uzroka i posledica i ideju njihovih komponenti onoga što je neophodno i onoga što je nemoguće. Zaključio sam da čisto hjumovska priča ne bi mogla da dokuči utvrđena značenja „uzroka“ i „zakona prirode“.⁸⁶

U „Ponovnom otkriću mudrosti“ (The Rediscovery of Wisdom) Dejvida Konveja (Davida Conway) i u izdanju iz 2004. „Postojanja Boga“ (The Existence of God) Ričarda Svinberna, našao sam posebno efektne odgovore na hjumovsku (i kantovsku) kritiku kosmološkog argumenta. Konvej se sistematski bavi svakim od Hjumovih prigovora. Na primer, Hjum je tvrdio da nema uzroka postojanja bilo kog niza fizičkih bića izvan zbira svakog člana tog niza. Ako postoji niz bez početka postojećih ne-neophodnih bića, onda je ovo dovoljan uzrok za univerzum kao celinu. Konvej je odbio ovaj prigovor na temelju da „objašnjenja uzročnosti delova bilo kakve takve celine u smislu drugih delova ne mogu da rezultuju uzročnim objašnjenjem celine, ako su stvari pomenute kao uzroci stvari čije sopstveno postojanje zahteva uzročno objašnjenje.“⁸⁷ Tako da, na primer, uzmite u obzir softverski virus koji je u stanju da se umnožava na kompu-

⁸⁶ Antony Flew, "The Legitimation of Factual Necessity," in *Faith, Scepticism and Personal Identity*, ed. J. J. MacIntosh and H. A. Meynell (Alberta: University of Calgary Press, 1994), 111–17.

⁸⁷ David Conway, *The Rediscovery of Wisdom* (London: Macmillan, 2000), 111–12.

terima koji su povezani na mrežu. Činjenica da se milion kompjutera zarazilo virusom ne objašnjava sama po sebi postojanje virusa koji se umnožava.

Baveći se istim hjumovskim argumentom, Svinbern kaže:

„Celi beskonačni niz neće imati objašnjenja uopšte, jer neće biti uzroka članova niza koji stoje izvan niza. U tom slučaju, postojanje univerzuma tokom beskonačnog perioda vremena biće neobjašnjiva nesporna činjenica. Naći će se objašnjenje (u smislu zakona) zašto on, kada uopšte već postoji, nastavlja da postoji. Ali ono što će biti neobjašnjivo je njegovo postojanje kroz beskonačno vreme. Postojanje složenog fizičkog univerzuma kroz konačno ili beskonačno vreme je nešto „preveliko“ za nauku da objasni.”⁸⁸

POTREBA ZA STVARALAČKIM FAKTOROM

Jednom kada se sretne hjumovska kritika, moguće je primeniti kosmološki argument u kontekstu moderne kosmologije. Svinbern tvrdi da možemo da objasnimo stanje stvari samo u smislu drugih stanja stvari. Zakoni sami po sebi ne mogu da objasne ova stanja. „Potrebna su nam stanja stvari kao i zakoni da bismo objasnili stvari. I ako ih nemamo za početak univerzuma, jer nema prethodnih stanja, onda ne možemo da objasnimo početak univerzuma.”⁸⁹ Ako bi postojao verodostojan zakon da objasni početak univerzuma, onda bi trebalo da kaže nešto poput „prazan prostor nužno dovodi do materije-energije.” Ovde „prazan prostor” nije ništa, već više „pojednost koja se može identifikovati”, nešto što je već tamo. Ovo uzdanje da će zakoni dovesti do toga da univerzum nastane iz „praznog

⁸⁸ Richard Swinburne, *The Existence of God* (Oxford: Clarendon, 2004), 142.

⁸⁹ Richard Swinburne, “The Limits of Explanation,” in *Explanation and Its Limits*, ed. Dudley Knowles (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 178–79.

prostora” takođe rađa pitanje zašto je materija-energija stvorena u vreme t_0 , a ne u neko drugo vreme.

Filozof nauke Džon Lesli pokazao je da nijedan od današnjih modernih kosmoloških spekulacija ne dopušta mogućnost Tvorca. Mnoštvo kosmologa je spekulisalo da je univerzum nastao „ni iz čega”. Edvard Trajon (Edward Tryon) je 1973. godine tvrdio da je univerzum tok u vakuumu u većem prostoru. Tvrdio je da je totalna energija univerzuma nula jer je gravitaciona energija vezivanja univerzuma prikazana kao negativna količina u jednačinama fizičara. Koristeći drugačiji pristup, Džim Hartl (Jim Hurtle), Stiven Hoking i Aleks Vilenkin su spekulisali da je univerzum kvantno-fluktuirao u postojanje „ni iz čega”. To „ništa” je u nekim slučajevima haotična pena prostora i vremena sa neverovatnom gustinom energije. Druga tvrdnja (Hokingova) je da „vreme postaje sve više i više kao prostor u ranijim i ranijim trenucima Velikog praska.”

Lesli ne misli da su ove spekulacije relevantne jer kaže:

„Bez obzira na to kako opišete univerzum – kao da je postojao oduvek, ili kao da je nastao iz tačke izvan prostora i vremena ili nečeg drugog u prostoru ali ne u vremenu, ili kao da je započeo tako nejasno u kvantumu da nije bilo određene tačke u kojoj je počeo, ili kao da ima totalnu energiju koja je nula – ljudi koji vide problem čisto u postojanju Nečega Pre Nego Ničega će biti slabo naklonjeni da se slože sa tim da je problem rešen.”⁹⁰

Ako biste imali jednačinu koja podrobno priča o verovatnoći da nešto nastaje iz vakuuma, opet biste morali da pitate zašto se ta jednačina primenjuje. Hoking je, u stvari, primetio potrebu za stvaralačkim faktorom koji bi udahnuao vatru u jednačine.

U intervjuu brzo nakon objavljivanja „Kratke povesti vremena”, Hoking je priznao da njegov model nije imao nikakav

⁹⁰ John Leslie, *Infinite Minds* (Oxford: Clarendon, 2001), 194–95.

oslonac u postojanju Boga. U tome što kažemo da su zakoni fizike odredili to kako je univerzum nastao, mi samo kažemo da Bog nije izabrao „da postavi univerzum da se kreće na neki proizvoljni način koji mi ne možemo da razumemo. Ne kaže ništa o tome da li Bog postoji ili ne – kaže samo da On nije proizvoljan.”⁹¹

DOBAR C-INDUKTIVNI ARGUMENT

Stari pokušaj da se objasni univerzum pozivanjem na beskonačni niz uzroka prerađen je u jeziku moderne kosmologije. Ali Džon Lesli smatra da to nije zadovoljavajuće. Neki ljudi, primećuje on, tvrde da postojanje univerzuma u bilo kom datom trenutku može da se objasni činjenicom da je postojao u ranijem trenutku i tako dalje, ad infinitum (u beskraj, prim. prev.) Zatim postoje fizičari koji veruju da je univerzum postojao tokom beskonačnog vremena bilo kroz beskonačni niz praskova i raspleta ili kao deo realnosti koja se večno širi i koja proizvodi nove univerzume po principu Velikog praska. Drugi, pak, kažu da je univerzum postojao iz ograničene prošlosti po jednom načinu merenja, ali tokom beskonačnog vremena po drugom načinu merenja.

U odgovoru na ove pristupe, Lesli tvrdi da „postojanje čak i beskonačnih nizova prošlih događaja ne bi mogalo da bude samoobjašnjavajuće kroz objašnjavanje proteklog.” Ako postoji beskonačni niz knjiga o geometriji koje imaju svoju shemu kopiranja iz ranijih knjiga, mi još uvek nemamo adekvatan odgovor na to zašto je knjiga takva kakva je (npr. o geometriji) ili zašto uopšte ta knjiga postoji. Ceo niz zahteva objašnjenje. „Zamislite vremeplov koji putuje u prošlost tako da niko nije

⁹¹ Stephen Hawking, *Black Holes and Baby Universes* (New York: Bantam, 1993), 172.

morao da ga dizajnira ili da ga proizvede. Njegovo postojanje formira samoobjašnjavajuću vremensku petlju! I kad bi putovanje kroz vreme imalo smisla, ovo bi svakako bilo besmisleno.”⁹²

Ričard Svinbern sumira svoje izlaganje kosmološkog argumenta time što kaže: „Postoji dobra šansa da bi, ako postoji Bog, on napravio nešto od konačnosti i složenosti univerzuma. Veoma je malo verovatno da bi univerzum postojao bez uzroka, ali je više verovatno da bi Bog postojao bez uzroka. Stoga je argument iz postojanja univerzuma za postojanje Boga dobar C-induktivni argument.”⁹³ U nedavnoj diskusiji sa Svinbernom, primetio sam da se njegova verzija kosmološkog argumenta čini ispravnom na fundamentalan način. Neke njene karakteristike možda treba da budu izmenjene, ali univerzum je nešto što čezne za objašnjenjem. Kosmološki argument Ričarda Svinberna obezbeđuje veoma obećavajuće objašnjenje, i verovatno ono koje je konačno ispravno.

⁹² Leslie, *Infinite Minds*, 193–94.

⁹³ Swinburne, *The Existence of God*, 152.

NALAŽENJE MESTA ZA BOGA

Da počnemo sa Šekspirom. U prvom činu Magbeta, jedne od Šekspirovih najpoznatijih predstava, Magbet i Banko, dva generala kraljeve vojske, sreću tri veštice. Veštice im govore, a potom nestaju.

Zapanjeni Banko kaže: „Mehure zemlja ima, k'o i voda; tako su što i one: kud ih nesta?”

Magbet odgovara: „U vazduhu: što telesno po svome izgledu beše to se rasplinu k'o dah na vetru.”

Pozorišna predstava je zabavna, a i drama je fina. Ali iako ideja osobe koja može da se rasplina „kao dah na vetru” retko predstavlja problem za ljubitelje pozorišta i književnosti, to je u prošlosti bila značajna prepreka za filozofe koji se trude da „prate dokaze gde god ih oni odveli.”

NEMA NIKOGA TAMO

U „Bogu i filozofiji” i kasnijim publikacijama, tvrdio sam da koncept Boga nije koherentan jer pretpostavlja ideju bestelesnog sveprisutnog Duha. Moje obrazloženje bilo je dosta direktno. Kao što to razumemo u običnim značenjima i odgovarajućem korišćenju, osoba je stvorenje od krvi i mesa. U ovom smislu, izraz „osoba bez tela” izgledala je besmisleno, kao i kratka rima koja se pripisuje Hjuzu Mernsu (Hughes Mearns):

*Dok sam se uz stepenice peo
Čoveka koga nije bilo sam sreo.*

*Danas ovde opet nije bio.
Oh, kako bih voleo da je otišao.*

Reći „osoba bez tela” je skoro kao reći „neko ko nije ovde”. Ako želimo da govorimo o „osobi bez tela”, moramo da obezbedimo neke prikladne načine identifikacije i reidentifikacije osobe u nekom novom smislu reći „osoba”.

Kasnije su filozofi poput Pitera Strosona (Peter Strawson) i Beda Randla (Bede Rundle) nastavili da razvijaju ovu kritiku. U poslednje vreme, pronašli smo verziju ovog argumenta u radu Džona Gaskina (John Gaskin), profesora filozofije u Dablinu. On piše: „Odsustvo tela stoga nije samo činjenični osnov za sumnju da li osoba postoji (nema nikog tamo!). To je takođe osnov za sumnju da li takav bestelesni entitet može ikako da bude vršilac radnje.”⁹⁴

Teisti su se ovom kritikom verodostojno bavili. Od osamdesetih i devedesetih godina nastala je renesansa teizma među analitičkim filozofima. Mnogi od ovih mislilaca imali su opsežne studije o atributima koji se tradicionalno pripisuju Bogu i o takvim konceptima kao što je večnost. Dva takva mislioca, Tomas Trejsi (Thomas Tracy) i Brajan Leftou, sistematično su odgovorili na izazov odbrane koherentnosti ideje „bestelesnog sveprisutnog Duha”. Dok se Trejsi bavi pitanjem kako bestelesni vršilac radnje može da bude identifikovan, Leftou pokušava da pokaže i zašto božansko biće mora da bude izvan prostora i vremena, kao i time kako bestelesno biće može da deluje u univerzumu.

SAVRŠENSTVO DELOVANJA

U knjigama „Bog, delovanje i otelotvorenje” (God, Action and Embodiment) i „Bog koji deluje” (The God Who Acts), Trejsi je opsežno odgovorio na sva moja pitanja oko toga kako je

⁹⁴ John Gaskin, “Gods, Ghosts and Curious Persons,” unpublished paper.

moguće da postoji osoba bez tela i kako bi takva osoba mogla da bude identifikovana. Trejsi smatra da su osobe (ljudske ili božanske) vršioci radnje koji mogu da deluju namerno. On vidi ljudsku osobu kao vršioca radnje i organizam, telo koje je sposobno za namerno delovanje. Ali iako svi otelotvoreni vršioci radnje (kao što su ljudske osobe) moraju da budu psihofizičke jedinice (a ne umovi plus tela), svi vršioci radnje ne moraju da budu otelotvoreni. Nijedan antidualistički argument ne pokazuje da je telo nužno stanje da se bude vršilac radnje, jer je uslov da se bude vršilac radnje prosto da se bude sposoban za namerno delovanje. Bog je vršilac radnje, primećuje on, čija je svaka aktivnost namerno delovanje. Govoriti o Bogu kao o ličnom biću je govoriti o njemu kao o vršiocu radnje namernih delovanja. Božje moći delovanja su unikatne, a delovanja pripisana Bogu u principu ne mogu da budu dodeljena drugim vršiocima radnje. Bog je, na primer, kroz svoje namerno delovanje, vršilac radnje koji dovodi do postojanja sva ostala bića.

Trejsi zapaža da Bog može da bude identifikovan kroz jedinstveni način na koji deluje. „Ako Boga pojмимо kao savršenstvo delovanja, onda ćemo reći da je Bog radikalno samostvaralački vršilac radnje čiji život prikazuje savršeno jedinstvo namere i koji je svemogući tvorac svih stvari.” Reći da je Bog pun ljubavi znači reći da Bog voli na konkretne načine, koji se prikazuju u njegovim delovanjima, a ova delovanja predstavljaju njegov identitet kao vršioca radnje. Međutim, Bog je vršilac radnje čiji su način života i moći delovanja fundamentalno različiti od naših. S obzirom na to da je „cilj i sadržaj Božjeg delovanja jedinstven, onda će takva biti i njegova ljubav i strpljenje i mudrost”.⁹⁵ Takvo shvatanje božanskog delovanja

⁹⁵ Thomas F. Tracy, *God, Action and Embodiment* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1984), 147, 153. See also *The God Who Acts*, ed.

može da pomogne da se dâ sadržaj našim opisivanjima Boga kao punog ljubavi ili mudrog, ali još uvek moramo da priznamo da je naše razumevanje radikalno limitirano.

STVARNA POSTAVKA SVETA

Brajan Leftou, trenutno profesor na Oksfordu, tretira ove teme u svojoj knjizi „Vreme i večnost” (Time and Eternity). U mojoj diskusiji sa njim, Leftou je istakao da je ideja Boga izvan vremena i prostora dosledna sa specijalnom teorijom relativnosti. „Ima mnogo različitih argumenata koje možete dati i pokazati da je Bog izvan vremena”, primetio je. „Ono što me impresionira je donekle prosto to što ako uzmete specijalnu relativnost veoma ozbiljno, verujete da je sve što je u vremenu takođe i u prostoru. To je prosto četvorodimenzijalni kontinuum. Nijedan teista nikada nije mislio da je Bog doslovno u prostoru. Ako nije u prostoru, a šta god da je u vremenu jeste u prostoru, onda on nije u vremenu. Pitanje onda postaje: Kakav smisao možete da izvučete iz toga što postoji biće koje je kao osoba, ali je izvan vremena?”

Leftou nastavlja:

„Pa, očigledno, mnogo ličnih predikata neće se primeniti. On ne može da zaboravi. Samo vi možete da zaboravite šta je u vašoj prošlosti. On ne može da prestane da radi bilo šta. Vi možete samo da prestanete da radite nešto što je gotovo u vašoj prošlosti. Ali postoje i mnogi drugi lični predikati koji ne izgledaju kao da imaju esencijalne reference na vreme – stvari kao što je znanje, koje može samo da bude dispozitivno stanje bez ikakve vremenske reference. I, tvrdio bih, namera takođe. Imati nameru može biti takvo dispozitivno stanje da, ako se neke stvari dogode, uradićete nešto. Tako da sam sklon da

mislim da postoje razlozi da se misli da je Bog izvan vremena. I da mi možemo da izvučemo neki smisao koji nas ne vodi u misterioznu zbrku.”

Drugo pitanje kojim se bavio bilo je kako ima smisla govoriti o sveprisutnom Duhu koji deluju u prostoru ili u svetu:

„Ukoliko je Bog bezvremen, onda sve što on radi, radi, tako-reći, sve odjednom, u jednom potezu. On ne bi mogao da uradi prvo jednu stvar, a potom drugu. Ali taj jedan potez bi mogao da ima posledice u drugačijim vremenima. On bi mogao u jednoj želji da učini da sunce izađe danas i da sunce izađe sutra i da to ima posledice danas i sutra. To, međutim, nije najosnovnije pitanje.

Najosnovnije pitanje je: Kako bi mogla da postoji uzročna povezanost između besprostornog, bezvremenog bića i celosti vremena i prostora? Da li možete da pronađete smisao u tome veoma zavisi od toga kakva je vaša teorija uzročnosti. Ako mislite da koncept uzroka uključuje esencijalnu vremensku referencu [na primer, da je uzrok vezan za vreme] – recimo, uzrok je događaj koji prethodi drugom događaju i sigurno ima druge relacije na to – onda će to biti otpisano. Međutim, postoje analize uzroka koje ne uključuju esencijalnu vremensku referencu. Lično sam sklon pogledu da koncept uzročnosti zaista i nema analizu – da je to samo primitivan koncept i da je uzročnost sama po sebi primitivna relacija. To je deo stvarne postavke sveta. Ako koncept analize nema analizu, onda nema ničega što iz njega možete izvući putem analize koja bi mogla da isključi primitivnu uzročnu vezu između bezvremenog Boga i celine vremena.”⁹⁶

⁹⁶ Brian Leftow, personal conversation with the author, Oriel College, Oxford University, October 2006.

KOHERENTNA MOGUĆNOST

Na kraju, studije Trejsija i Leftoua pokazuju da ideja sveprisutnog Boga nije suštinski nekoherentna ukoliko vidimo takav Duh kao vršioca radnje izvan prostora i vremena koji jedinstveno izvršava svoje namere u mesno-vremenskom kontinuumu. Pitanje da li takav Duh postoji, kao što smo videli, leži u srcu argumenata za Božje postojanje.

Što se tiče validnosti tih argumenata, slažem se sa Konvejevim zaključkom:

„Ako je rezonovanje prethodnog poglavlja bilo valjano, onda nema dobrih filozofskih argumenata za poricanje da je Bog objašnjenje za univerzum i oblika naređenja koje prikazuje. S obzirom na to, nema dobrog razloga za filozofe da se još jednom ne vrate na klasičnu koncepciju svog subjekta, jer nema boljih načina da se stekne mudrost.”⁹⁷

⁹⁷ David Conway, *The Rediscovery of Wisdom* (London: Macmillan, 2000), 134.

OTVOREN ZA SVEMOĆ

Nauka kao nauka ne može da obezbedi argumente za Božje postojanje. Ali tri dokaza koje smo razmotrili ovde – zakoni prirode, život sa svojom teleološkom organizacijom i postojanje univerzuma – mogu jedino biti objašnjeni u svetlu Inteligencije koja objašnjava i svoje postojanje i postojanje sveta. Takvo otkrivanje Božanskog ne dolazi kroz eksperimente i jednačine, već kroz razumevanje struktura koje one otkrivaju i preslikavaju.

Sve ovo može zvučati apstraktno i bezlično. Moglo bi se postaviti pitanje kako ja kao osoba odgovaram na otkriće konačne Stvarnosti koja je sveprisutni i sveznajući Duh? Moram ponovo da kažem da je moje otkriće Božanskog za sada bilo hodočašće razuma. Pratio sam činjenice gde god me one odvele. A odvele su me do toga da prihvatim postojanje samopostojećeg, nepromenljivog, bestelesnog, svemogućeg i sveznajućeg Bića.

Svakako, treba se suočiti sa postojanjem zla i patnje. Međutim, filozofski govoreći, to je odvojeno pitanje od pitanja Božjeg postojanja. Od postojanja prirode, mi stižemo na teren tog postojanja zla. Priroda možda ima svoje nesavršenosti, ali to ne kaže ništa o tome da li je imala konačni Izvor. Stoga, postojanje Boga ne zavisi od postojanja opravdanog ili neopravdanog zla.

S obzirom na objašnjenje prisustva zla, postoje dva alternativna objašnjenja za one koji prihvataju postojanje Božanskog. Prvo je Aristotelov Bog koji se ne meša u dešavanja u svetu.

Drugo je odbrana slobodne volje, ideja da je zlo uvek moguće ako su ljudska bića zaista slobodna. U aristotelovskom okviru, čim je čin stvaranja završen, Bog prepušta univerzum zakonima prirode, iako možda nekada omogućuje daleko i odvojeno odobravanje fundamentalnih principa pravde. Odbrana slobodne volje zavisi od prvobitnog prihvatanja okvira božanskog otkrivenja, ideje da se Bog sam otkrio.

OTVOREN DA UČIM JOŠ

Kako nastavljam dalje? Prvo, potpuno sam otvoren da učim još o božanskoj Stvarnosti, pogotovo u svetlu onoga što znamo o istoriji prirode. Drugo, pitanje da li se Božansko otkrilo u ljudskoj istoriji ostaje validna tema za diskusiju. Ne možete ograničiti mogućnosti svemoći osim da proizvedete logično nemoguće. Sve ostalo je otvoreno za svemoć.

Dodatak B u ovoj knjizi je izveštaj mog dijaloga na ovu temu sa biblijskim učenjakom i anglikanskim biskupom N. T. Rajtom, sa posebnim osvrtom na hrišćansku tvrdnju da je Bog postao čovek otelotvoren u Isusu Hristu. Kao što sam rekao više puta, nijedana druga religija nema takvu kombinaciju harizmatične figure kao što je Isus i prvoklasnog intelektualca kao što je apostol Pavle. Ako želite da svemoć uspostavi religiju, čini mi se da je to ova!

SPREMAN ZA KONTAKT

Želim sada da se vratim na priču kojom sam započeo ovaj deo. Govorili smo o satelitskom telefonu koje je otkrilo ostrvsko pleme i pokušajima da se objasni njegova priroda. Priča se završila time što su plemenskog mudraca ismevali i ignorisali naučnici.

Ali hajde da zamislimo drugačiji završetak. Naučnici prihvataju kao radnu pretpostavku sugestiju mudraca da je telefon

sredstvo kontakta sa drugim ljudima. Nakon daljeg proučavanja, oni potvrđuju zaključak da je telefon povezan na mrežu koja prenosi glasove stvarnih ljudi. Sada prihvataju teoriju da inteligentna bića postoje „tamo negde”.

Neki od još više neustrašivih naučnika idu još dalje. Oni rade na tome da dešifruju zvuke koje čuju na telefonu. Oni prepoznaju obrasce i ritmove koji im omogućavaju da razumeju ono što je rečeno. Ceo svet se menja. Znaju da nisu sami. I u nekom trenutku oni ostvare kontakt.

Analogija je laka za primenu. Otkriće fenomena kao što su zakoni prirode – komunikacijska mreža u priči – dovela je naučnike, filozofe i ostale da prihvate postojanje beskonačno inteligentnog Uma. Neki tvrde da su uspostavili kontakt sa tim Umom. Ja nisam – još uvek. Ali ko zna šta može sledeće da se desi?

Jednog dana ću možda čuti Glas koji kaže: „Čuješ li me sada?”

DODACI

U ovoj knjizi dao sam u glavnim crtama argumente koje su doveli do toga da promenim svoje mišljenje o postojanju Boga. Kao što sam ranije zabeležio, veoma važnu ulogu u tome odigrala je knjiga Dejvida Konveja „Ponovno otkriće mudrosti”. Druga knjiga koju sam preporučio na drugim forumima je „Čudo sveta” (The Wonder of the World) Roja Abrahama Vargezea. U mom novom uvodu u „Boga i filozofiju” rekao sam da bi bilo koji naslednik „Boga i filozofije” „morao da uzme u obzir” „Čudo sveta”, „koje omogućuje veoma široku argumentaciju induktivnog teleološkog argumenta”. S obzirom na to da je Vargeze sarađivao sa mnom u stvaranju ove knjige, upitao sam ga da dopuni moja razmišljanja analizom i procenom argumenata trenutne generacije ateista. Njegov rad, naslovljen „Novi ateizam”: kritička procena Dokinsa, Deneta, Wolperta, Harisa i Stengera” (The ‘New Atheism’: A Critical Appraisal of Dawkins, Dennett, Wolpert, Harris, and Stenger) predstavlja dodatak A.

Dodatak B se tiče tvrdnje da postoji otelotvorenje Boga u ljudskoj istoriji kroz ličnost Isusa Hrista. Ovu tvrdnju brani jedan od vodećih učenjaka Novog zaveta, biskup N. T. Rajt. Po mom mišljenju, Rajtovi odgovori na moje prethodne kritike božanskog otkrivenja, oba prikazana u ovoj knjizi i takođe u njegovim knjigama, sadrže najmoćnije dokaze za hrišćanstvo koje sam ikada video.

Uključio sam oba dodatka u ovu knjigu jer su oba primeri načina razmišljanja koji su me doveli da promenim mišljenje oko Božjeg postojanja. Osetio sam da je prikladno da ih uključim u celinu jer su originalni doprinosi koji unapređuju diskusiju dok

takođe daju čitaocu neki uvid u pravac mog putovanja koje još uvek traje. Kada se uzmu zajedno sa drugim delom – „Moje otkriće Božanskog”, obrazuju organsku celinu koja omogućuje novu moćnu viziju filozofije religije.

DODATAK A

***Novi ateizam:
Kritička procena Dokinsa, Deneta,
Volperta, Harisa i Stengera***

Roj Abraham Vargeze

U osnovi „novog ateizma” je verovanje da ne postoji Bog i da ne postoji večni i beskonačni Izvor svega što postoji. Ovo je ključno verovanje koje treba da bude uspostavljeno kako bi mnogi drugi argumenti funkcionisali. Moj argument ovde je da „novi ateisti” Ričard Dokins, Danijel Denet, Luis Volpert, Sem Haris i Viktor Stenger ne samo da ne uspevaju da iznesu dokaze za takvo verovanje, već i ignorišu same fenomene koji su od posebnog značaja za pitanje da li Bog postoji.

Po mom viđenju, postoji očiglednih pet fenomena u našem neposrednom iskustvu koji samo mogu biti objašnjeni postojanjem Boga. To su: prvo, racionalnost koja je obuhvaćena našim iskustvom fizičkog sveta; drugo, život, sposobnost da se samostalno deluje; treće, svesnost, mogućnost da se bude svestan; četvrto, konceptualna misao, moć artikulacije i razumevanje značajnih simbola koji su umetnuti u jezik; i peto, sopstvo, „centar” svesnosti, misli i delovanja.

Treba reći tri stvari o ovim fenomenima i njihovoj primeni na postojanje Boga. Prvo, navikli smo se na slušanje o argumentima i dokazima za Božje postojanje. Po mom mišljenju, takvi argumenti su korisni u objašnjavanju određenih fundamentalnih uvida, ali ne mogu da budu tretirani kao „dokazi” čija formalna validnost određuje da li postoji Bog. Svaki od ovih pet fenomena koji su izneseni ovde, na svoj način, pretpostavljaju

postojanje beskonačnog, večnog Uma. Bog je uslov koji leži u svemu onome što je očigledno u našem iskustvu. Drugo, a što treba da bude očigledno iz prethodne tačke, ne govorimo o verovatnoćama i hipotezama, već o susretima sa fundamentalnim realnostima koje ne mogu biti negirane bez protivrečnosti. Drugim rečima, mi ne primenjujemo teoreme verovatnoće na određene skupove podataka, ali razmatramo daleko osnovnija pitanja o tome kako je moguće da se ti podaci uopšte procene. Isto tako, ovo nije slučaj izvođenja Boga iz postojanja određenih složenih fenomena. Tačnije, Božje postojanje je pretpostavljeno svim tim fenomenima. Treće, ateisti, novi i stari, žalili su se da nema dokaza za Božje postojanje, a neki teisti su odgovorili da naša slobodna volja može biti očuvana jedino ako takvi dokazi nisu prinudni. Pristup ovde je da imamo sve dokaze koji su nam potrebni u našem neposrednom iskustvu i da je samo namerno odbijanje da se „pogleda” odgovorno za ateizam bilo kakve vrste.

U razmatranju našeg neposrednog iskustva, hajde da izvedemo jedan misaoni eksperiment. Zamislite na trenutak mermerni sto ispred vas. Da li mislite da bi, nakon trilion godina, ovaj sto mogao odjednom ili postepeno da postane svestan, svestan svoje okoline, svestan svog identiteta isto kao što ste i vi svesni? Prosto je neubedljivo da će se ovo desiti ili da bi se moglo desiti. Isto važi i za bilo koju drugu vrstu materije. Jednom kada razumete prirodu materije, relaciju mase i energije, shvatite da, po samoj njenoj prirodi, ne bi mogla nikada da postane „svesna”, ne bi nikada mogla da „misli” ili da kaže „ja”. Ali ateistička pozicija je da se, u nekom trenutku istorije univerzuma, nemoguće i neubedljivo desilo. Nediferencirana materija (ovde uključujemo energiju), u nekom trenutku, postala je „živa”, zatim svesna, zatim konceptualno sposobna, a zatim jedno posebno „ja”. Ali kada se vratimo na primer našeg

stola vidimo zašto je ovo prosto smešno. Sto nema nikakve osobine svesnosti i, čak i ako mu se pruži beskonačno vreme, ne može da „zadobije” takve osobine. Čak i ako se neko pretplati na neki „napregnuti” scenario porekla života, neko bi morao da se pozdravi sa pameću i da sugerise da, ako postoje određeni uslovi, parče mermera može da proizvede koncepte. A na subatomskom nivou, ono što važi za sto, važi i za ostalu materiju u univerzumu.

U poslednjih trista godina, empirijska nauka je razotkrila neizmerno više podataka o fizičkom svetu nego što bi bilo ko od naših predaka ikada mogao da zamisli. Ovo uključuje sveobuhvatno razumevanje genetskih i neuronskih mreža koji leže u osnovi života, svesti, misli i sopstva. Ali van priče da ova četiri fenomena dejstvuju sa fizičkom infrastrukturu koju razume-mo bolje nego ikada pre, nauka ne može da kaže ništa o prirodi ili poreklu samih fenomena. Iako su naučnici individualno pokušali da ih objasne kao ispoljavanja materije, ne postoji nikakav način da se pokaže da je razumevanje moje rečenice ništa drugo do specifične neuronske transakcije. Sigurno, postoje neutron-ske transakcije koje prate moje misli – a moderna neuronauka je tačno odredila regije mozga koje podržavaju određene vrste mentalne aktivnosti. Ali reći da data misao *jeste* jedan niz specifičnih neuronskih transakcija je šuplje kao i sugestija da je ideja pravde ništa sem nekoliko fleka mastila na papiru. Besmisleno je, dakle, sugerisati da su svest i misao prosto i jedino fizička transakcija.

S obzirom na to da je prostor ovde ograničen, predstavljam ekstremno sažet opšti pregled pet fundamentalnih fenomena koji leže u osnovi našeg iskustva sveta i koji ne mogu da se objasne u okviru „novog ateizma”. Detaljnija studija se može naći u mojoj narednoj knjizi „Karika koja nedostaje” (The Missing Link).

RACIONALNOST

Dokins i drugi pitaju: „Ko je stvorio Boga?“. Naravno, očigledno da se teisti i ateisti mogu složili u jednoj stvari: ako uopšte nešto postoji, mora da postoji nešto što mu je prethodilo i što je oduvek postojalo. Kako je ova večno postojeća realnost nastala? Odgovor je da nikad nije nastala. Uvek je postojala. Izaberite: Bog ili univerzum. Nešto je oduvek postojalo.

Upravo u ovom trenutku se tema racionalnosti vraća u prvi plan. Suprotno protestovanju ateista, postoji velika razlika između onoga što teisti i ateisti tvrde da oduvek postoji. Ateisti kažu da je objašnjenje za univerzum prosto to što on oduvek postoji, ali ne možemo da objasnimo kako je to večno postojeće stanje nastalo. To je neobjašnjivo i mora da bude prihvaćeno kao takvo. Teisti su, međutim, nepopustljivi u isticanju da je Bog nešto što nije konačno neobjašnjivo: Božje postojanje je neobjašnjivo za nas, ali nije za Boga.

Da Božje večno postojanje mora da ima svoju unutrašnju logiku možemo da vidimo, zato što racionalnost može da postoji u univerzumu samo ako je utemeljena u konačnoj racionalnosti. Drugim rečima, takve pojedinačne činjenice kao što je naš kapacitet da znamo i eksplicitne istine, korelacija između mehanizma prirode i naših apstraktnih opisa tih mehanizama (ono što je fizičar Judžin Vigner (Eugene Wigner) nazvao nerazumnom efektivnošću matematike) i uloge kodova (sistema simbola koji deluju u fizičkom svetu) kao što su genetski i neuronski kodovi na najfundamentalnijim nivoima života koje se pokazuju time što su temeljna i sveprožimajuća priroda realnosti. *Šta* je unutrašnja logika mi ne možemo da vidimo, iako tradicionalne ideje o prirodi Boga sigurno daju neke nagoveštaje. Na primer, Eleonor Stamp i Norman Krecman su tvrdili da božanska osobina apsolutne jednostavnosti, kada se

potpuno razume, pomaže da se pokaže zašto Bog ne može da ne postoji. Alvin Plantinga ističe da Bog koji se razume kao nužno Biće postoji u svim mogućim svetovima.

Ateisti mogu da odgovore na dva načina: univerzum može da ima unutrašnju logiku za svoje postojanje koju mi ne možemo da vidimo; i/ili ne moramo da verujemo da mora da postoji Biće (Bog) sa svojom sopstvenom unutrašnjom logikom za postojanje. Na prvu tačku teisti će reći da ne postoji takva stvar kao što je „univerzum” koji postoji van zbira stvari koji ga sačinjavaju, a mi znamo kao činjenicu da nijedna od ovih stvari u univerzumu nema nikakvu unutrašnju logiku beskrajnog postojanja. Na drugu tačku, teisti prosto ističu da postojanje racionalnosti koju mi nepogrešivo imamo priliku da iskusimo – počev od zakona prirode do našeg kapaciteta za racionalnu misao – ne može da bude objašnjeno ako nema konačno utemeljenje, koje ne može da bude ništa drugo do beskonačnog Uma. „Svet je racionalan”, primetio je veliki matematičar Kurt Gedel (Kurt Gödel).⁹⁸ Relevantnost ove racionalnosti je da „red u svetu oslikava red u vrhovnom umu koji njime upravlja”.⁹⁹ Realnost racionalnosti ne može biti izbegnuta bilo kakvim pozivanjem na prirodnu selekciju. Prirodna selekcija pretpostavlja postojanje fizičkih entiteta koji međusobno deluju prema specifičnim zakonima i postojanje koda koji upravlja procesima života. A govoriti o prirodnoj selekciji znači pretpostaviti da postoji neka logika u onome što se dešava u prirodi (prilagođavanje) i da smo mi sposobni da razumemo tu logiku.

Vraćajući se na prethodni primer mermernog stola, mi kažemo da pravu realnost koja leži u osnovi našeg mišljenja i

⁹⁸ Hao Wang, *A Logical Journey: From Gödel to Philosophy* (Cambridge, MA: MIT Press, 1996), 316.

⁹⁹ Palle Yourgrau, *A World Without Time: The Forgotten Legacy of Gödel and Einstein* (New York: Basic Books, 2005), 104–5.

koju srećemo u našim studijama matematički preciznog univerzuma ne može da izazove jedna stena. Bog nije konačna nesporna činjenica, već konačna Realnost koja je umetnuta u svaku dimenziju bića.

Novi, iako neverovatan, preokret na pitanje porekla fizičke realnosti je tvrdnja Danijela Deneta da univerzum „kreira sam sebe ex nihilo (ni iz čega, prim. prev) ili u svakom slučaju iz nečega što je skoro nerazlučivo ni od čega uopšte.”¹⁰⁰ Ovu ideju je najjasnije predstavio još jedan novi ateista, fizičar Viktor Stenger, koji predstavlja svoje sopstveno rešenje za poreklo univerzuma i zakone prirode u „Ne po dizajnu: poreklo univerzuma” (Not by Design: The Origin of Universe), „Da li je nauka pronašla Boga?” (Has Science Found God?), „Razumljivi kosmos” (The Comprehensible Cosmos) i „Bog: hipoteza koja je omanula” (God: The Failed Hypothesis).

Između ostalog, Stenger nudi novu kritiku ideje zakona prirode i njihovih tobožnjih implikacija. U „Razumljivom kosmosu”, on tvrdi da ovi takozvani zakoni nisu ni predati odozgo niti su ugrađena ograničenja u ponašanju materije. To su prosto ograničenja načina na koji fizičari mogu da formulišu svoje matematičke izjave o zapažanjima. Stengerov slučaj je izgrađen na njegovoj interpretaciji ključne ideje u modernoj fizici, na ideji simetrije. Prema većini iskaza moderne fizike, *simetrija* je bilo koja transformacija koja ostavlja zakone fizike koji se primenjuju na sistem nepromenljivim. Ideja je u početku bila primenjena na diferencijalne jednačine klasične mehanike i elektromagnetizma, a potom je primenjena na nove načine na specijalnu relativnost i probleme kvantne mehanike. Stenger daje svojim čitaocima pregled ovog moćnog koncepta, ali onda nastavlja da izvlači dva nekoherentna zaključka. Jedan je da principi

¹⁰⁰ Daniel Dennett, *Breaking the Spell* (New York: Viking, 2006), 244.

simetrije eliminišu ideju zakona prirode, a drugi je da ništa ne može da proizvede nešto jer je „ništa” nestabilno!

Neverovatno, „Bojažljiva simetrija” (Fearful Symmetry), knjiga koju je napisao Entoni Zi (Anthony Zee), vodeći autoritet za simetriju, koristi potpuno iste činjenice koje je naveo Stenger da bi imao veoma drugačiji zaključak:

„Simetrije su odigrale sve više centralnu ulogu u našem razumevanju fizičkog sveta... Elementarni fizičari su podržani verom da je konačni dizajn obavljen simetrijama. Savremena fizika ne bi bila moguća bez simetrija da nas vode... Kako fizika dalje odmiče od svakodnevnog iskustva i kreće se bliže umu Konačnog Stvaraoca, naši umovi se sve više udaljavaju od njihovih uobičajnih mesta... Volim da mislim o Konačnom Stvaraocu koga definiše simetrija – *Deus Congruentiae* (Bog Skladnosti, prim. prev.)”¹⁰¹

Stenger tvrdi da „ništa” nije savršeno simetrično jer ne postoji apsolutna pozicija, vreme, brzina ili ubrzanje u praznini. Odgovor na ovo pitanje: „Odakle su došle simetrije?”, kaže on, je da su one upravo simetrije praznine, jer su zakoni fizike baš ono što bi se očekivalo da budu da su nastali ni iz čega.

Stengerova fundamentalna zablude je ona stara: to je greška tretiranja „ničega” kao da je „nešto”. Tokom vekova, mislioci koji su razmatrali koncept „ničega” bili su pažljivi da naglase tačku da „ništa” nije vrsta nečega. Apsolutno ništavilo znači da nema zakona, nema vakuuma, nema polja, nema energije, nema struktura, nema fizičkih ili mentalnih entiteta bilo koje vrste – i nema „simetrija”. Nema osobina ili potencijalnosti. Apsolutno ništavilo ne može da proizvede nešto kada mu se da beskonačno vreme – u stvari, ne može biti vremena u apsolutnom ništavilu.

¹⁰¹ Anthony Zee, *Fearful Symmetry* (New York: Macmillan, 1986), 280–81.

Šta sa Stengerovom idejom u njegovoj knjizi „Bog: hipoteza koja je omanula” da nastajanje univerzuma „ni iz čega” ne krši principe fizike, jer je neto energija univerzuma nula? Ovo je ideja koju je prvo izneo fizičar Edvard Trajon (Edward Tryon), koji je rekao da je pokazao da je neto energija univerzuma skoro nula i da stoga nema kontradikcije u tome da se kaže da je nastao ni iz čega jer je ništa. Ako dodate povezujuću (privlačnu) energiju gravitacionog privlačenja, koja je negativna, i ostatak čitave mase u univerzumu, koja je pozitivna, dobijate skoro nulu. Znači da ne bi bila potrebna nikakva energija da se stvori univerzum i stoga ne bi bio neophodan tvorac.

U vezi sa ovom i sličnim tvrdnjama, ateistički filozof Dž. Dž. K. Smart (J. J. C. Smart) ističe da postavka univerzuma sa neto energijom nula još uvek ne odgovara na pitanje zašto bilo šta postoji. Smart primećuje da ta hipoteza i njene moderne formulacije još uvek pretpostavljaju strukturisani prostor i vreme, kvantno polje i zakone prirode. Stoga, oni se ne bave ni pitanjem zašto nešto postoji niti se suočavaju sa pitanjem da li postoji atemporalni uzrok univerzuma koji ima prostor i vreme.¹⁰²

Iz ove analize je očigledno da Stenger ne odgovara na dva fundamentalna pitanja: zašto postoji nešto, a ne apsolutno ništavilo? I zašto se nešto što postoji prilagođava simetrijama ili formira složene strukture?

Zi razvija iste činjenice simetrije na koje se poziva Stenger da bi stigao do zaključka da je Um konačnog Tvorca izvor simetrije. Zakoni prirode, u stvari, odražavaju simetrije koje leže u osnovi prirode. A simetrija je ta, a ne zakoni prirode, koja ukazuje na racionalnost i razumljivost kosmosa – na racionalnost koja je ukorenjena u Božjem Umu.

¹⁰² J. J. C. Smart and John Haldane, *Atheism and Theism* (Great Debates in Philosophy) (Oxford: Blackwell, 2003), 228 ff.

ŽIVOT

Sledeći fenomen koji treba razmatrati je život. U pogledu razmatranja Tonija Flua o ovome u ovoj knjizi, ne mora ništa mnogo da se doda o pitanju porekla života. Treba istaći, međutim, da izgleda da trenutne rasprave na ovu temu čak nisu ni svesne ključnih pitanja. Živa bića imaju četiri dimenzije. Takva bića su vršioci radnje, u potrazi su za ciljevima, razmnožavaju se i pokreću se semiotički (njihovo postojanje zavisi od uzajamnog dejstva kodova i hemije). Baš svako živo biće vrši radnju ili je sposobno za to. I svako takvo biće je ujedinjeni izvor i centar svih svojih radnji. S obzirom na to da su ovi vršioci radnje sposobni za preživljavanje i samostalno delovanje, njihovo delovanje na neki način pokreću ciljevi (ishrana) i mogu da se razmnožavaju: stoga su autonomni vršioci radnje sa ciljem i mogućnošću reprodukcije. Povrh toga, kao što ističe Hauard H. Peti (Howard H. Pattee), u živim bićima pronalazite međusobno delovanje semiotičkih procesa (pravila, kodove, jezike, informacije, kontrolu) i fizičke sisteme (zakone, dinamiku, energiju, sile, materiju).¹⁰³

Što se tiče knjiga koje su spomenute ovde, samo Dokins se bavi pitanjem porekla života. Volpert je prilično otvoren kada se radi o ovome: „Ovo ne znači da treba reći da su sva naučna pitanja koja se tiču evolucije rešena. Naprotiv, samo poreklo života, evolucija čudesne ćelije od koje su evoluirale sve žive stvari, još uvek se slabo razume.”¹⁰⁴ Denet je u prethodnim delima prosto uzeo zdravo za gotovo da iskazi nekih materijalista moraju da budu ispravni.

¹⁰³ Howard H. Pattee, “The Physics of Symbols: Bridging the Epistemic Cut,” *Biosystems* 60 (2001): 5–21.

¹⁰⁴ Lewis Wolpert, *Six Impossible Things Before Breakfast* (London: Faber and Faber, 2006), 212–13.

Nažalost, čak i na fizičko-hemijskom nivou, Dokinsov pristup je očigledno neadekvatan, najblaže rečeno. „Ali kako je život otpočeo?” pita on. „Poreklo života bio je hemijski događaj ili serija događaja, dok su se životni uslovi za prirodnu selekciju dogodili prvo... Jednom kada je nastao vitalni sastojak – neka vrsta genetskog molekula – prava darvinovska prirodna selekcija je mogla da usledi.”¹⁰⁵ Kako se ovo dogodilo? „Naučnici prizivaju magiju velikih brojeva... Lepota antropičkog principa je da nam kaže, protiv svake intuicije, da je hemijskom modelu samo potrebna predikcija da će život nastati na jednoj od milijardu milijardi planeta da bi nam dao dobro i potpuno zadovoljavajuće objašnjenje za prisustvo života ovde.”¹⁰⁶

S obzirom na ovaj način razmišljanja, koji je bolje opisan kao hrabro praktikovanje sujeverja, bilo šta što mi želimo treba da postoji negde ukoliko samo „prizovemo magiju velikih brojeva”. Jednorozni ili eliksir mladosti, iako su „zapanjujuće neverovatni” sigurno će se dogoditi „protiv svake intuicije”. Jedini uslov je „hemijski model” kojem je „samo potrebna predikcija” da se dešava na „jednoj u milijardu milijardi planeta”.

SVESNOST

Srećom, stvari nisu toliko loše u proučavanju svesnosti. Danas imamo rastuću svest svesnosti.

Mi smo svesni, i svesni smo da smo svesni. Niko ovo ne može da negira a da ne bude kontradiktoran – iako neki uporno nastavljaju u tome. Problem postaje nerešiv kada shvatite prirodu neurona. Prvo, neuroni ne pokazuju sličnost sa našim svesnim životom. Drugo i još važnije, njihove fizičke osobine ni na jedan način ne daju razloga da verujemo da oni mogu da

¹⁰⁵ Richard Dawkins, *The God Delusion* (London: Bantam, 2006), 137.

¹⁰⁶ Dawkins, *The God Delusion*, 137–38.

proizvedu svesnost. Svesnost je povezana sa određenim regijama mozga, ali kada su isti sistemi neurona prisutni u moždanom stablu onda nema „proizvodnje” svesnosti. Zapravo, kao što ističe fizičar Džerald Šroder, nema suštinske razlike u konačnim fizičkim sastavnim delovima hrpe peska i Ajnštajnovog mozga. Samo slepa i neosnovana vera u materiju leži iza tvrdnje da neki delovi materije mogu odjednom da „stvore” novu realnost koja nema nikakvu sličnost sa materijom.

Iako mejnstrim studije o telu i umu danas priznaju realnost i posledičnu misteriju svesnosti, Danijel Denet je jedan od malobrojnih preostalih filozofa koji nastavljaju da izbegavaju očigledno. On kaže da je pitanje da li je nešto „stvarno svesno” nije interesantno ili moguće za odgovor i potvrđuje da mašine mogu biti svesne jer smo mi mašine koje su svesne!

Funkcionalizam, Denetovo „objašnjenje” za svesnost, kaže da mi ne treba da budemo zainteresovani za to šta izgrađuje takozvane mentalne fenomene. Pre bi trebalo da istražujemo funkcije koje ovi fenomeni obavljaju. Bol je nešto što kreira reakciju izbegavanja; misao je vežba u rešavanju problema. Niti treba misliti kao o privatnom događaju koji se dešava na nekom privatnom mestu. Tako je i sa drugim navodnim mentalnim fenomenima. Biti svestan znači obavljati ove funkcije. S obzirom na to da ove funkcije mogu da se ponavljaju od strane neživih sistema (npr. kompjuter rešava probleme), nema ničega misterioznog oko „svesnosti”. A sigurno nema razloga ići van fizičkog.

Ali ono što ovaj iskaz izostavlja je činjenica da su sve mentalne radnje praćene svesnim stanjima, stanjima u kojima smo mi svesni toga što radimo. Ni na kakav način funkcionalizam ne objašnjava ili tvrdi da objašnjava stanje svesnosti, stanje da znamo o čemu razmišljamo (kompjuteri ne „znaju” šta rade). Još manje nam kaže ko je taj koji je svestan i koji misli.

Zabavno je to što Denet kaže da je osnova njegova filozofije „apsolutizam treće osobe” koje ga ostavlja u poziciji potvrđivanja „Ja ne verujem u ja.”

Interesantno je da su jedni od najvećih kritičara Deneta i funkcionalizma sami fizikalisti – Dejvid Papino (David Papineau), Džon Serl (John Searle) i ostali. Džon Serl je posebno oštar: „Ako vas funkcionalizam privlači, verujem da vam ne treba pobijanje, treba vam pomoć.”¹⁰⁷

Suprotno od Deneta, Sem Haris je snažno branio nadfizičku realnost svesnosti. „Problem je, međutim, da se ništa oko mozga, kada se razmatra kao fizički sistem, ne izjašnjava kao nosilac te specifične, unutrašnje dimenzije koju svako od nas iskusi kao svesnost u sopstvenom slučaju.” Ishod je zapanjujući: „Svesnost može biti mnogo rudimentarniji fenomen nego što su živa stvorenja i njihovi mozgovi. I čini se da nema očiglednog načina da se eksperimentalno isključi takva teza.”¹⁰⁸

Na svoju zaslugu, Dokins priznaje realnost i svesnosti i jezika, kao i problema koje oni postavljaju. „Ni Stiv Pinker (Steve Pinker) ni ja ne možemo da objasnimo ljudsku subjektivnu svesnost – ono što filozofi zovu kvalija”, jednom je rekao. „U ‘Kako um funkcioniše’ Stiv elegantno postavlja problem subjektivne svesnosti i pita odakle dolazi i šta je objašnjenje. Onda je dovoljno pošten da kaže: ‘To pitanje me ubija’. To je pošteno reći i ja to ponavljam. Mi ne znamo. Mi to ne razumemo.”¹⁰⁹ Volpert namerno izbegava celo pitanje svesnosti – „Namerno sam izbegavao bilo kakvu raspravu o svesnosti.”¹¹⁰

¹⁰⁷ John Searle, *The Rediscovery of the Mind* (Cambridge, MA: MIT Press, 1992), 9.

¹⁰⁸ Sam Harris, *The End of Faith* (New York: Norton, 2004), 208–9.

¹⁰⁹ Richard Dawkins and Steven Pinker, “Is Science Killing the Soul?” *The Guardian-Dillons Debate*, *Edge* 53 (April 8, 1999).

¹¹⁰ Wolpert, *Six Impossible Things Before Breakfast*, 78.

MISAO

Pored svesnosti, tu je i fenomen misli, razumevanja, shvatanja toga da mislimo. Svaka upotreba jezika otkriva red postojanja koji je urođeno nedokučiv. U osnovi svog našeg mišljenja, komunikacije i upotrebe jezika nalazi se čudesna moć. To je moć zapažanja razlika i sličnosti i generalizovanja i uopštavanja – ono što filozofi zovu konceptima, univerzalnostima i slično. To je prirodno za ljude, jedinstveno, i prosto mistično. Kako to da, od detinjstva, možete bez ikakvog napora da mislite i na svog psa Cezara i na pse generalno? Možete da mislite na crveno bez razmišljanja o posebnoj stvari koja je crvene boje (naravno, crvena ne postoji zasebno, već samo u crvenim stvarima). Vi sumirate i razlikujete i ujedinjuete bez dodatnog razmišljanja o ovoj vašoj sposobnosti. Čak razmišljate i o stvarima koje nemaju fizičke karakteristike, kao što je ideja slobode ili aktivnost anđela. Ova moć razmišljanja u konceptima je po svojoj prirodi nešto što prevazilazi materiju.

Ako postoje oni koji osporavaju sve ovo, doslednost od njih traži da prestanu da pričaju i misle. Svakog puta kada koriste jezik, oni ilustruju sveprožimajuću ulogu značenja, koncepata, namera i razloga u našim životima. I prosto je neshvatljivo razgovarati o poimanju koje ima fizičkog parnjaka (ne postoji organ koji obavlja razumevanje), iako, naravno, podaci koje obezbeđuju čula obezbeđuju neki sirovi materijal koji koristi misao. Jednom kada o tome razmislite na nekoliko minuta, znaćete istog trenutka da će ideja da je vaša misao nešto u bilo kom smislu fizičko izgledati apsolutno apsurdno. Recimo da razmišljate o pikniku koji planirate sa svojom porodicom i prijateljima. Razmišljate o različitim mogućim lokacijama, ljudima koje želite da pozovete, stvarima koje želite da ponesete,

vozilu koje ćete koristiti i slično. Da li je koherentno pretpostaviti da je bilo koja od ovih misli u nekom smislu fizički obrazovana?

Poenta ovde je da, striktno govoreći, vaš mozak ne razume. Vi ste ti koji razumete. Vaš mozak vam omogućuje da razumete, ali ne zato što se vaše misli dešavaju u mozgu ili zato što „vi” uzrokuje neke neurone da se uključe. Zapravo, vaš čin razumevanja koji eliminiše siromaštvo je dobra stvar, na primer, i to je holistički proces koji je nadfizički u suštini (značenje) i fizički u izvršenju (rečima i neuronima). Taj čin ne može biti podeljen na nadfizički i fizički, jer je nedeljiv čin vršioca radnje koji je suštinski i fizički i nadfizički. Postoji struktura i za fizičko i za nadfizičko, ali njihova integracija je toliko potpuna da nema smisla pitati da li su vaši postupci fizički ili nadfizički ili čak i hibrid ta dva. To su činovi osobe koja je neizbežno i otelotvorena i „kojoj je udahnuta duša”.

Mnoga pogrešna shvatanja o prirodi misli nastaju iz pogrešnih shvatanja o kompjuterima. Ali hajde da kažemo da imamo posla sa superkompjuterom kao što je Blu džin (Blue Gene), koji može da izvrši više od dvesta triliona kalkulacija u sekundi. Naša prva greška je pretpostavka da je Blu džin neko „to” kao što je bakterija ili bumbar. U slučaju bakterije ili bumbara imamo posla sa vršiocom radnje, centrom radnje koja je organski ujedinjena kao celina, kao organizam. Sve njene radnje su pokrenute ciljevima da se održe u životu i da se reprodukuju. Blu džin je sklop delova koja zajednički ili pojedinačno vrši funkcije koje su „usađene” i kojima se upravlja od strane stvaraoca te kolekcije.

Drugo, skup delova ne zna šta radi dok vrši transakciju. Kalkulacije superkompjutera i transakcije centralnog računara koje se izvode u odgovoru na podatke i instrukcije su čisto i prosto stvar električnih impulsa, sklopa i tranzistora. Iste kalkulacije i transakcije koje izvodi ljudska osoba, naravno,

uključuju mašineriju mozga, ali njih izvodi centar svesnosti koji je svestan šta se događa, razume šta je to što se dogodilo i namerno sve to obavlja. Nema svesnosti, razumevanja, značenja, namere ili osobe koja je uključena kada kompjuter vrši iste radnje, čak i kada kompjuter ima višestruke procesore koji deluje nadljudskim brzinama. Proizvod kompjutera ima „značenje” za nas (vremenska prognoza za sutra ili iznos na bankovnom računu), ali što se tiče sklopa delova zvanog kompjuter postoje binarne cifre, nule i jedinice, koje pokreću određene mehaničke aktivnosti. Tvrditi da kompjuter „razume” šta radi je kao reći da dalekovod može da meditira o pitanju slobodne volje i determinizma, ili da hemikalije u epruveti mogu da primene princip nekontradikcije u rešavanju problema, ili da DVD plejer razume i uživa u muzici koju proizvodi.

SOPSTVO

Paradoksalno najvažniji propust novih ateista je najočigledniji podatak od svih: oni sami. Konačna nadfizička/fizička realnost koju mi znamo iz iskustva je sama osoba koja ima iskustvo, to jest, mi sami. Jednom kada priznamo činjenicu da postoji perspektiva iz prvog lica, „ja”, „mene”, „moje” i slično, mi se srećemo sa najvećom i još uvek najuzbudljivom misterijom od svih. Ja postojim. Da izvrnemo Dekarta: „Postojim dakle mislim, opažam, nameravam, značim, međusobno delujem.” Ko je to „ja”? „Gde” je to? Kako je nastalo? Vaše sopstvo očigledno nije samo nešto fizičko, kao što nije samo nešto nadfizičko. To je otelotvoreno sopstvo, telo koje ima dušu; „vi” niste u određenoj moždanoj ćeliji ili u nekom delu vašeg tela. Ćelije u vašem telu nastavljaju da se menjaju, a opet „vi” ostajete isti. Ako proučavate vaše neurone, naći ćete da nijedan od njih nema osobinu koja može da bude „ja”. Naravno da je vaše telo

sastavni deo onoga što jeste, ali to je „telo” jer je sačinjeno takvo od strane sopstva. Biti čovek znači imati telo i imati dušu.

U slavlom odeljku u „Traktatu o ljudskoj prirodi” (*A Treatise of Human Nature*) Hjum izjavljuje: „Kada najintimnije uđem u ono što zovem sobom... Nikada ne mogu da uhvatim sebe u bilo kom stanju u bilo koje vreme bez percepcije, a nikada ne mogu da posmatram bilo šta osim percepcije.”¹¹¹ Ovde Hjum negira postojanje sopstva prosto po tvrdnji da on (što znači „ja”!) ne može da nađe „samog sebe”. Ali šta je to što ujedinjuje njegova raznovrsna iskustva, što mu omogućuje da bude svestan spoljnog sveta i što ostaje isto bez izuzetka? Ko postavlja ova pitanja? On pretpostavlja da je „ja” stanje koje je moguće posmatrati kao svoje misli i osećanja. Ali sopstvo nije nešto što može biti posmatrano na taj način. To je konstantna činjenica iskustva i, u stvari, osnova sveg iskustva.

Zaista, od svih istina koje su nam dostupne, sopstvo je u isto vreme najočiglednije i najnepobitnije i najsmrtonosnije za sve oblike fizikalizma. Za početak, treba reći da poricanje sopstva ne može biti utvrđeno bez kontradikcije. Na pitanje „Kako ja znam da postojim?”, profesor je slavno odgovorio: „A ko to pita?”. Sopstvo je ono što smo mi, a ne ono što mi imamo. „Ja” je ono iz čega nastaje perspektiva prvog lica. Mi ne možemo da analiziramo sopstvo, jer to nije mentalno stanje koje može da se posmatra ili da se opiše.

Najfundamentalnija realnost koje smo svi svesni je, dakle, ljudsko sopstvo, a razumevanje sopstva neizbežno širi uvide u sva pitanja o poreklu i izvlači smisao od realnosti kao celine. Shvatamo da sopstvo ne može biti opisano, samo po sebi objašnjeno, u smislu fizike ili hemije: nauka ne otkriva sopstvo;

¹¹¹ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, edited and with an introduction by Ernest C. Mossner (Hammondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1985), 300.

sopstvo otkriva nauku. Shvatamo da nikakav iskaz istorije univerzuma nije koherentan za postojanje sopstva.

POREKLO NADFIZIČKOG

Dakle, kako su život, svesnost, misao i sopstvo nastali? Istorijski pokazuje da nagli nastanak ovih fenomena – život koji nastaje nakon hlađenja planete Zemlje; svesnost koja se misterizuje prikazuje u kambrijskoj eksploziji, jezik koji nastaje u „simboličkoj vrsti” bez ikakvog evolucionog prethodnika. Fenomeni koji su u pitanju sežu od koda i sistema koji procesuiraju simbole kao i potrage za ciljem, vršioca radnje koji prikazuje nameru na jednoj kraju do subjektivne svesti, konceptualne misli i ljudskog sopstva na drugoj strani. Jedini koherentni način da se opišu ovi fenomeni je reći da su oni druge dimenzije postojanja koje su nadfizičke na jedan ili na drugi način. Oni su potpuno integrisani sa fizičkim, a opet radikalno „novi”. Ovde ne govorimo o duhovima u mašinama, već o vršiocima radnje drugačijeg tipa, nekima koji su svesni, drugima koji su i svesni i misle. U svakom slučaju nema vitalizma ili dualizma, već integracije koja je potpuna, holizma koji inkorporira fizičko i mentalno.

Iako su novi ateisti omanuli da se uhvate u koštac bilo sa prirodom bilo sa izvorom života, svesnošću, misli ili sopstvom, odgovor na pitanje porekla nadfizičkog se čini očiglednim: nadfizičko može samo da nastane od nadfizičkog izvora. Život, svesnost, um i sopstvo mogu da dođu samo od Izvora koji je živ, svestan i misleći. Ako smo mi centri svesti i misli koji mogu da znaju i vole i nameravaju i izvršavaju, ne mogu da vidim kako bi takvi centri mogli da nastanu iz nečega što samo nije sposobno za takve aktivnosti. Iako bi prosti fizički procesi mogli da stvore složene fizičke fenomene, nas se ovde ne tiče relacija prostog i složenog, već poreklo takvih „centara”. Prosto je neubedljivo da

bilo kakva materijalna matrica ili polje može da proizvede vršioce radnje koji misle i deluju. Materija ne može da proizvede koncepcije i percepcije. Polje sile ne planira i ne misli. Tako da na nivou razuma i svakodnevnog iskustva, mi postajemo smesta svesni da svet živih, svesnih, mislećih bića mora da vodi poreklo od živog Izvora, Uma.

DODATAK B

Božje otkrivenje u ljudskoj istoriji: Dijalog o Isusu sa N. T. Rajtom

ENTONI FLU:

PITANJA O BOŽANSKOM OTKRIVENJU

Do sada sam raspravljao o podacima koje su me doveli do toga da prihvatim postojanje božanskog Uma. Oni koji čuju ove argumente skoro neizbežno pitaju šta mislim o tvrdnji božanskog otkrivenja. I u mojim antiteološkim knjigama i u raznim debatama, osporavao sam mnoge tvrdnje o božanskom otkrivenju ili intervenciji.

Moja trenutna pozicija, međutim, otvorenija je za bar neke od ovih tvrdnji. U suštini stvari, mislim da je hrišćanska religija ta religija koja možda najjasnije zaslužuje da bude počastvovana i poštovana bez obzira na to da li je tvrdnja o božanskom otkrivenju tačna. Ništa nije kao kombinacija harizmatične figure kao što je Isus i prvoklasnog intelektualca kao što je apostol Pavle. Zapravo, sve argumente o sadržaju religije prozveo je apostol Pavle, koji je imao briljantan filozofski um i koji je mogao i da priča i da piše na svim važnim jezicima. Ako želite da Svemogućí uspostavi religiju, čini mi se da je to ova.

U ranim izdanjima „Boga i filozofije” donekle sam se bavio hrišćanskim tvrdnjama. Tvrdio sam da je enormni napredak koji je postignut u kritičkom proučavanju Novog zaveta i drugih izvora za istoriju porekla hrišćanstva značio da „nema mesta za skrivanje” za one koji iznose široke i velike istorijske tvrdnje. Drugo, zbivanje čuda ne može da bude poznato na osnovu istorijskih dokaza, a ovo diskredituje tvrdnju da vaskrsenje može da bude poznato kao istorijska činjenica.

U mojim različitim debatama o Hristovom vaskrsenju, dodao sam još nekoliko ključnih tačaka. Prvo, najskoriji dokumenti za navodne događaje bili su napisani oko trideset i više godina nakon toga. Nema savremenih dokaza – samo dokumenti koji su napisani godinama kasnije. Drugo, nemamo način da proverimo da li se vaskrsnuti Isus zaista pojavio ljudima, jer su jedino što imamo dokumenti koji tvrde da su se ovi neverovatni događaji desili. I konačno, dokazi za vaskrsenje su veoma ograničeni. Zapravo, prvi dokumenti Novog zaveta o vaskrsenju bile su Pavlove poslanice a ne jevanđelja, a one imaju veoma malo fizičkih detalja o vaskrsenju.

Danas bih rekao da je tvrdnja koja se tiče vaskrsenja impresivnija od bilo koje iz religiozne konkurencije. Još uvek verujem da je istoričarima, kada profesionalno traže dokaze, sigurno potrebno mnogo više od onoga što je dostupno. Njima su potrebni dokazi drugačije vrste.

Mislim da je tvrdnja da se Bog otelotvorio u liku Isusa Hrista jedinstvena. Teško je, ja mislim, shvatiti kako ćete prosuditi o ovome osim da ćete verovati ili nećete. Ne mogu baš da vidim da postoje generalni principi koji vas mogu voditi kroz ovo.

U kontekstu moje nove perspektive, u ovaj dijalog o Isusu uključio sam poznatog savremenog tumača istorijskog hrišćanstva, biskupa N. T. Rajta iz Darama, učenjaka Novog zaveta koji trenutno radi na Oksfordu. Ispod su njegovi odgovori na neka pitanja koja sam postavio u svojim spisima.

N. T. RAJT: ODGOVOR

Kako znamo da je Isus postojao?

Prilično je teško znati gde početi, zato što su dokazi za Isusa toliko čvrsti da, kao istoričar, želim da kažem da imamo skoro isto toliko dobrih dokaza za Isusa kao i za bilo koga drugog iz starog sveta. Očigledno postoje neke ličnosti iz antičkog sveta

za koje imamo statue i zapise. Sa druge strane, imamo statue bogova i boginja antičkog sveta takođe, tako da nikada ne možete biti sigurni. Ali u Isusovom slučaju, dokazi svi čvrsto ukazuju na postojanje ove velike ličnosti od dvadesetih do oko tridesetih godina prvog veka. A dokazi se toliko dobro uklapaju sa onim što znamo o judaizmu tog doba (iako je mnogo toga bilo zapisano tek jednu generaciju kasnije) da mislim da ne postoji skoro nijedan istoričar danas, u stvari ne znam nijednog istoričara danas, koji sumnja u postojanje Isusa. Postoji jedan ili dvojica. Čovek po imenu Vels (Wells) je jedini koji je to izneo nedavno. S vremena na vreme pojavi se neki poput Dž. M. Alega (J. M. Allegro), koji je pre jedne generacije napisao knjigu na osnovu Svitaka sa Mrtvog mora u kojoj se govori da se hrišćanstvo vrtelo u potpunosti oko kulta svete pečurke. Nijedan jevrejski, hrišćanski, ateistički ili agnostički učenjak nije to od tada shvatio ozbiljno. Potpuno je jasno da je Isus veoma, veoma dobro dokumentovana ličnost iz stvarne istorije. Tako da mislim da to pitanje treba da bude okončano.

Koje su osnove za tvrdnju, iz tekstova, da je Isus otelotvoreni Bog?

Moja vera u Isusa kao otelotvorenog Božjeg Sina ne leži u stihovima iz jevanđelja koje iznose ovu tvrdnju. Ona ide mnogo dublje, u stvari sve do veoma važnog pitanja o tome kako su Jevreji iz prvog veka razumeli Boga i Božja delovanja u svetu. I, naravno, kao Jevreji oni su se vratili na Psalme, na Isaiju, na Petu knjigu Mojsijevu, na Postanje i tako dalje. A mi možemo da vidimo, u jevrejskoj tradiciji Isusovog doba, kako su oni to tumačili. Oni govore o jednom Bogu koji je stvorio svet, koji je takođe i Bog Izraela, i govore o Bogu koji je aktivan u svetu, prisutan i koji deluje u svetu i u Izraelu. I oni o tome govore na

pet načina (to nema nikakve veze sa istoimenim delom Tome Akvinskog!).

Oni govore o Božjoj Reči: Bog je rekao i bilo je učinjeno; Bog je rekao: „Neka bude svetlost” i bila je svetlost. Božja Reč je živa i aktivna, a u Isaiji imamo veoma moćnu sliku gde pada kao kiša ili sneg sa neba i tako deluje u svetu.

Oni govore o Božjoj mudrosti. Ovo pogotovo vidimo u Pričama Solomonovim, naravno, u najvećoj meri, ali i u nekim drugim delovima takođe. Mudrost postaje skoro personifikacija, Božijeg „drugog ja”. Mudrost je aktivna u svetu, boravi u Izraelu, i radi ono što pomaže samim ljudskim bićima da budu mudri.

Oni govore o slavi Božjoj koja boravi u Hramu. Nikada ne smemo da zaboravimo da je za Jevreje prvog veka Hram bio, takoreći, otelotvoreni simbol – oni su zaista verovali da je Tvorac univerzuma obećao da će doći i boraviti u ovoj zgradi u sred Jerusalima. Dok stvarno ne odete u Jerusalim i ne razmislite o tome, vi to ne shvatate u pravom smislu reči. Ali to je prilično izvanredno.

Potom, naravno, oni govore o Božjem zakonu, koji je savršen i koji okrepljuje dušu (kao u Psalmu 19). Zakon, kao i mudrost, nije samo pisani zakon. To je ontološka postojeća sila i prisustvo kroz koje se Bog otkriva.

I onda, na kraju, govore o Božjem Duhu. Božji Duh nadahnjuje Samsona u Knjizi o sudijama; Božji Duh omogućuje prorocima da budu proroci; Božji Duh prebiva u ljudima kako bi oni mogli da rade izvanredne stvari u slavu Božju.

Ovih pet načina govorenja o Božjem delovanju u svetu bili su sve načini na koji su Jevreji prvog veka izražavali svoje verovanje da je Onaj koga su oni znali kao Večnog Boga, Tvorca sveta, bio prisutan i aktivan u svetu, a posebno u Izraelu. I ovo možete videti svugde, ne samo u Starom zavetu, već i u otiscima koji

Stari zavet ostavlja u judaizmu prvog veka, rabinima, Svicima sa Mrtvog mora i drugim sličnim tekstovima.

Sada kada dolazimo do jevanđelja sa ovih pet načina govorenja u glavi, otkrivamo da se Isus ponaša – ne samo priča, ponaša se – kao da se nekako tih pet načina ostvaruje u novom maniru u onome što on radi. Ovo pogotovo vidimo u priči o sejaču. Sejač seje Reč, a Reč radi svoje. Ali, samo trenutak, ko ide okolo i širi ovo učenje? Isus lično.

I onda isto tako Isus na razne načine govori o mudrosti: Božja mudrost kaže: „Ja radim ovo, ja radim ono.” A vi možete da ispratite tradiciju mudrosti Starog zaveta ne samo u individualnim pričama o Isusu, već i u načinu na koji je on radio to što je radio. Njegove priče o mudrom čoveku koji gradi svoju kuću na steni i o budalastom čoveku koji gradi kuću na pesku – to su tipične priče o mudrosti. Ali, sačekajte trenutak, mudri čovek je „onaj koji sluša reči ove *moje* i radi po njima.” Tako da su mudrost i Isus veoma blisko povezani.

Posebna tačka je Hram. Isus se ponaša kao da je on Hram lično. Kada kaže: „Oprošteni su ti gresi”, to je pravi šok, jer se grehovi inače opraštaju tako što se ode u Hram i prinese se žrtva. A onda Isus kaže da se oprostaj može dobiti na ulici. Kada ste sa Isusom, to je isto kao da ste u Hramu, sa pogledom na Božju slavu.

Kada smo kod jevrejskog zakona, otkrivamo nešto fascinantno. Jedan od velikih učenjaka našeg doba Džejkob Nojzner (Jacob Neusner), koji je napisao više značajnih knjiga o judaizmu, napisao je i knjigu o Isusu. U njoj je rekao je da kad pročita da je Isus rekao stvari poput: „Čuli ste da je rečeno tako i tako, ali ja vam kažem ovo i ovo i ovo”, kaže: „Želim da kažem Isusu: Ko ti misliš da si? Bog?”. Isus zapravo daje novi zakon, radikalno novo tumačenje zakona, i tvrdi da, u određenom

smislu, prevazilazi način na koji se zakon razume i na koji se tumači.

I onda konačno, Duh. Isus kaže: „Ako ja Božjim Duhom isterujem demone, onda je Kraljevstvo Božje došlo za vas.”

Znači ono što vidimo nije Isus koji ide okolo i govori: „Ja sam Druga Osoba Trojstva. Verujte u to ili ne.” To nije način na koji se čitaju jevanđelja. Pre toga, čitajući ih kao istoričari iz prvog veka, možemo da vidimo da se Isus ponaša na način koji ukupno kaže: ova cela velika priča o Bogu koji dolazi da bude sa svojim narodom se zaista dešava. Samo to nije kroz Reč i mudrost i ostalo. To je lično i kao ličnost. Stvar koja spaja sve ovo zajedno (Ovo sam detaljno objasnio u pretposlednjem poglavlju moje knjige „Isus i Božja pobjeda” (Jesus and the Victory of God)) je da mnogi Jevreji Isusovog doba veruju da će se Jahve, Izraelov Bog, vratiti kao ličnost da boravi unutar Hrama. To nalazite u Jezekilju, Isaiji, Zahariji i drugim kasnijim postbiblijskim tekstovima.

Znači, oni se nadaju da će se Bog jednom vratiti. Jer, naravno, kada se Bog vrati, onda će poslati Rimljane nazad u Rim. On će ponovo sagraditi Hram kako treba – ne na način na koji je to radio Irod, i tako dalje. Postoji mnogo očekivanja koja se tiču Božjeg povratka. A onda nalazimo u jevanđeljima tu izvanrednu sliku Isusa na poslednjem putovanju u Jerusalim, *koji govori o kralju koji se vraća*.

Tvrdio sam, kao i drugi, da Isus, kada god priča priče ljudima o kralju koji se vraća, o gospodaru koji se vraća svojim slugama, ne govori o nekom Drugom Dolasku u budućnosti. Apostoli nisu bili za to. Oni čak nisu ni znali da će on biti razapet. On govori o značaju njegovog putovanja u Jerusalim i poziva one koji imaju uši da čuju da u glavi uzmu sliku Jahvea iz Starog zaveta koji se vraća na Sion i da drže tu sliku u glavi dok gledaju mladog proroka koji ulazi u Jerusalim na magarcu.

Mislim da je Isus založio svoj život – prilično bukvalno! – za svoje verovanje da je bio pozvan da otelotvori povratak Jahvea na Sion. Koristim reč *otelotvoriti*. Latinski ekvivalent je *inkarnacija*, naravno. Ali ja više volim da kažem *otelotvoriti*, jer, na bar pet mesta gde ja propovedam, ljudi mogu bolje da se vežu za taj termin nego za tehnički latinski termin. Značenje je svakako isto.

Zaista verujem da je Isus verovao da je bio pozvan da postupa po toj pretpostavci. I mislim da je to bilo jako strašno za Isusa. Mislim da je znao da možda nije u pravu. Uostalom, neki ljudi koji veruju u slične stvari mogu da se ispostave da budu kao čovek koji veruje da je čajnik. Mislim da je Isus znao da je to bio njegov poziv, da je trebalo da deluje na taj način, da živi i deluje na osnovu poziva da otelotvori, inkarnira, povratak Boga Izraela njegovim ljudima. Zato bih ja rekao da je Isus, vrlo brzo nakon smrti i vaskrsenja (to je potpuno druga priča: doći ćemo do nje uskoro), bio prepoznat od strane svojih sledbenika kao otelotvorenje Boga Izraela. Suočeni sa njegovim vaskrsenjem, oni su se u svojim glavama vratili na sve stvari koje su pre videli, čuli i znali o Isusu i, takoreći, ošamarili sebe po obrazu i rekli: „Da li shvatate sa kim smo bili sve ovo vreme? Bili smo sa onim koji je otelotvorio Boga Izraela.” A onda su pričali i prepričavali priče o Isusu sa poštovanjem i čuđenjem kao da su, sa naknadnom pameću, promišljali o tome što se sve vreme dešavalo.

Ovo je grandiozna, neverovatna ideja. Pa ipak ima dubokog i istorijskog ukorenjenog smisla da je Isus trebalo da misli na taj način o sebi. Sada bi, naravno, bilo savršeno zgodno za nekog da mi kaže: „Pa, možda si u pravu. Možda je Isus stvarno verovao u to o sebi. Možda su i apostoli razmišljali na taj način. Ali očigledno da je Isus pogrešio, ili zbog toga što znamo a priori da ako postoji Bog on nikada ne bi mogao da postane čovek, ili

zato što a priori znamo da bilo ko ko misli na taj način o sebi stvrno mora da bude lud, poremećen, obmanut.”

Na ovo bih odgovorio: u redu, dobro, ali samo sklonite u stranu za trenutak te a priori postavke, držite ih na odstojanju. I samo zadržite u svojom umu sliku Jevreja iz prvog veka koji veruju i rade sve ono što sam ja sada rekao. I onda postavite pitanje o vaskrsenju. I onda postavite sva ostala pitanja oko toga što svakako podrazumevamo po rečju *Bog*. Jer, naravno, rani hrišćani su izrazito rekli da reč *Bog* ostaje sistemski neodređena, i da samo kada pogledamo u Isusa vidimo kako ta reč dolazi u fokus. Jovan kaže: „Nijedan čovek nikada nije video Boga. Jedinorođeni Sin, koji je Ocu najbliži, on ga je obznanio.” Grčki u ovom smislu znači, doslovno: „On je omogućio njegovu egzegezu, on nam je pokazao ko je Bog u stvari.”

To je dugačak odgovor na vitalno pitanje o životnoj važnosti, ali ne mislim da mogu da ga skratim. Većina ljudi, po mom iskustvu, ne promišlja o pitanju Isusa i Boga na ovaj način. Ali ovako su, ja mislim, sam Isus, najraniji hrišćani i oni koji su napisali jevanđelja razmišljali, a mi činimo dobro što pokušavamo da razmišljamo o tome.

Koji su dokazi za Hristovo vaskrsenje?

Pokušaću da ovo skratim koliko god je moguće. Moj otac je pročitao moju dugačku knjigu „Vaskrsenje Sina Božjeg” (The Resurrection of the Son of God), kada je imao osamdeset i tri godine. Bilo mu je potrebno tri dana da pročitá sedamsto strana. Pročitao ju je na brzinu; samo je to radio. Pozvao me je i rekao je „Završio sam.” Ja sam rekao: „Šta?”. Odgovorio je: „Da. I počeo sam stvarno da uživam nakon šeststote strane.” Mislio sam da je to vešto uvijena kritika. Moj otac je radio u drvnoj industriji. Rekao sam mu: „Tata, moraš da znaš da je prvih petsto ili više stranica korenski sistem. A ako drvo nema

korenski sistem, ne može da stoji uspravno i da nosi plodove.” A on je rekao: „Da, shvatio sam to. Ali lično sam uvek preferirao gornje grane.”

Tako da moram malo da kopam po korenskom sistemu. Jedna od stvari u kojoj sam zaista uživao dok sam pisao knjigu bilo je vraćanje na moje klasične osnove i istraživanje antičkih verovanja o životu posle smrti, grčkih, rimskih i egipatskih verovanja o životu posle smrti. I postoji široki opseg verovanja o životu posle smrti, ali „vaskrsenje” nije odlika grčko-rimskog sveta. U stvari, Plinije, Eshil, Homer, Ciceron i svi ostali rani pisci kažu: „Naravno, mi znamo da se vaskrsenje ne dešava.” U isto vreme, Jevreji su razvili poprilično specifičnu teologiju o vaskrsenju: da će Božji ljudi biti telesno vaskrsnuti na kraju vremena. Faktor vremena je veoma važan, jer mnogi hrišćani na zapadu koriste reč *vaskrsenje* kao nejasnu reč koja znači „život posle smrti”, što nikada nije bio slučaj u antičkom svetu. To je uvek bio veoma specifičan termin za ono što ja zovem život *posle* života posle smrti. Drugim rečima, prvo umrete, mrtvi ste i niste telesno živi, a onda „vaskrsnete”, što znači da počinjete novi telesni život, novi život *posle* onoga od čega bi se „život posle smrti” mogao sastojati.

Možemo da pratimo način na koji se verovanje u *vaskrsenje* dešava u judaizmu. Vaskrsenje se sastoji iz dva dela: odmah nakon što umrete vi ste istog trenutka u tom stanju čekanja; a potom imate potpuno novi život koji se naziva *vaskrsenjem*. U knjizi sam se sjajno zabavio dok sam crtao mapu jevrejskih verovanja o životu posle smrti na široj mapi antičkih verovanja o životu posle smrti generalno. A unutar judaizma postoji nekoliko dodatnih varijacija. Fariseji su verovali u vaskrsenje, a čini se da je to bilo većinsko verovanje u palestinskom judaizmu u vreme Isusa. Sadukeji nisu uopšte verovali u život nakon smrti, a sigurno ni u vaskrsenje. A ljudi kao što je Filon Aleksandrijski

i možda Eseni (iako je to kontroverzno) verovali su u besmrtnost bez tela, u kojoj, nakon smrti, prosto idete gde god da idete i ostajete tamo, a ne doživljavate nikakvo naredno vaskrsenje.

Ovo je sve više nego interesantno jer, u svim društvima koja su se proučavala po ovom pitanju, verovanja oko života posle smrti su veoma konzervativna. Suočeni sa smrću, ljudi teže da se vrate nazad na verovanja i navike koje oni znaju, na to odakle dolaze, na svoje tradicije, svoje porodice, svoje selo, i tako dalje pri običajima tokom pogreba. Tako da je zaista izvanredno da svi rani hrišćani koji su nama poznati, sve do kasnog drugog veka kada su gnostici počeli da koriste reč *vaskrsenje* u potpuno drugačijem smislu (ali ostavićemo to po strani) – svi rani hrišćani nama poznati u prvih četiri ili pet generacija verovali su u buduće telesno vaskrsenje, iako su mnoga verovanja došla iz paganskog sveta, gde je ovo smatrano potpunom i krajnjom glupošću.

Moderni mit koji kruži u ovom trenutku kaže da smo jedini mi koji imamo savremenu nauku nakon perioda prosvetiteljstva koja je otkrila da mrtvi ljudi ne ustaju iz groba. Ti ljudi u to doba, jadnici, nisu bili prosvetljeni, tako da su verovali u sva ta luda čuda. Ali to prosto nije tačno. Divan citat K. S. Luisa se nadovezao na ovo. On govori o devičanskoj koncepciji Isusa i kaže da razlog zbog kog je Josip bio zabrinut oko Marijine trudnoće nije bilo to što nije znao odakle bebe dolaze, već baš to što je znao odakle dolaze. Ista je stvar sa Isusovim vaskrsenjem. Ljudi u antičkom svetu nisu verovali u hrišćansku tvrdnju jer su odlično znali da ljudi kad umru ostaju mrtvi.

I ono što potom nalazimo – a to je za mene krajnje fascinantno – je da možemo da pratimo, u ranom hrišćanstvu, nekoliko modifikacija u klasičnom jevrejskom verovanju oko vaskrsenja. Prvo, umesto vaskrsenja koje će se prosto desiti svim Božjim ljudima na kraju, rani hrišćani su rekli da se to već

desilo jednoj osobi unapred. Dakle, nijedan Jevrejin iz prvog veka, koliko mi znamo, nije verovao da će jedna osoba biti vaskrsnuta pre svih drugih. Tako da je to radikalna inovacija, ali oni su svi verovali u to.

Drugo, verovali su da će vaskrsenje uključiti *transformaciju* fizičkog tela. Čini se da su oni Jevreji koji su verovali u vaskrsenje otišli u dva pravca. Neki su smatrali da će se iznova stvoriti fizičko telo koje je isto kao prethodno, a drugi su rekli da će to biti svetleće telo, koje sija kao zvezda. Rani hrišćani nisu smatrali ništa od ovoga. Oni su govorili o novoj vrsti fizikalnosti – ovo je veoma jasno kod apostola Pavla, ali ne samo kod njega – novom tipu otelotvorenja koje je definitivno telesno u smislu da je čvrsto i stvarno, ali čini se da je bilo transformisano tako da sada nije osetljivo na patnju i smrt. A ovo je prilično novo. Ta slika vaskrsenja ne postoji u judaizmu.

Treće, naravno, oni su verovali da je sam Mesija bio vaskrsnut iz mrtvih, u šta nijedan Jevrejin Drugog hrama nije verovao jer, po judaizmu Drugog hrama, Mesija nikada neće biti ubijen. Tako da je to neobično.

Četvrto, oni su koristili ideju „vaskrsenja” na prilično nove načine. U judaizmu, ideja se koristila kao metafora za „povratak iz izgnanstva”, kao što nalazimo u Jezekilju 37. Ali unutar ranog hrišćanstva – i mislim na vrlo rano hrišćanstvo, na primer, Pavla – vidimo da se koristi u vezi sa krštenjem, svetošću i raznim drugim aspektima hrišćanskog života koji nisu postojali unutar judaizma i njihove upotrebe „vaskrsenja”. Ovo ponovo pokazuje prilično radikalnu inovaciju, promenu forme sa jevrejske tačke gledišta.

Peto, nalazimo da najraniji hrišćani pod „vaskrsenjem” podrazumevaju da je to nešto čemu Božji ljudi u sadašnjosti mogu zaista da doprinesu. Hrišćani su pozvani da rade zajedno sa Bogom da implementiraju ono što je pokrenuto za Vaskrs i

tako da preduprede novi svet koji će Bog na kraju stvoriti. Ovo je takođe prilično novo, ali objašnjivo samo kroz promenu unutar judaizma.

Šesto, nalazimo da se u ranom hrišćanstvu „vaskrsenje” pomerilo od judaizma od tačke da je jedna doktrina među mnogim drugima – bilo je važno, ali ne toliko važno – do toga da postane centar svega. Uzmite ih od Pavla, recimo, ili Petra 1 ili Otkrivenja, ili velikih drugovekovnih otaca, i uništićete ceo njihov okvir. Zaključili smo da mora da se nešto dogodilo da donese „vaskrsenje” sa periferije u centar, na ključnu tačku.

Sedmo, i konačno, mi nalazimo da u ranom hrišćanstvu ne postoji zapravo nikakav spektar verovanja o onome šta se događa posle smrti. U judaizmu postoji nekoliko tački gledišta, a u paganskom svetu ih postoji mnogo, ali u ranom hrišćanstvu postoji samo jedna – samo vaskrsenje. S obzirom na to koliko je konzervativna većina ljudi u svojim pogledima na život posle smrti, ovo je zaista izuzetno. Stvarno izgleda kao da su rani hrišćani imali razloga da ponovo razmisle čak i o ovoj najličnijoj i najvažnijoj tački vere. I kada pogledamo na spektar ranog hrišćanstva, vidimo da se rani hrišćani nisu slagali oko dosta stvari, ali su zapanjujuće jednoglasni u svom pogledu ne samo na vaskrsenje kao svoje verovanje, već i na to kako se vaskrsenje odigrava i kako funkcioniše. I ovo je objašnjeno u mojoj knjizi do najsitnijeg detalja.

Sve ovo primorava nas istoričare da postavimo veoma prosto pitanje: zašto svi rani hrišćani koji su nama poznati, od najranijih vremena za koje imamo dokaze, imaju ovaj veoma nov, ali izvanredno jednoglasan, pogled na vaskrsenje? To je veoma izvorno interesantno istorijsko pitanje na svoj način. Naravno, svi rani hrišćani nama poznati bi rekli: „Mi imamo ovaj pogled na vaskrsenje zbog onoga što verujemo oko Isusa.” Dakle, da je ideja da je Isus ustao iz mrtvih tek počela da se

pojavljuje nakon dvadeset ili trideset godina hrišćanstva, kao što je mnogo skeptičnih učenjaka pretpostavilo, našli biste mnogo delova ranog hrišćanstva u kojima zaista nema mnogo mesta za vaskrsenje – ili, ako ste i pronašli vaskrsenje, možda bi imalo drugačiji oblik od onog veoma specifičnog koje ima u ranom hrišćanstvu. Stoga, široka rasprostranjenost i jednoglasnost ranog hrišćanskog verovanja u vaskrsenje nas primorava da kažemo da se nešto definitivno *dogodilo*, davno pre toga, što je oblikovalo i obojilo ceo rani hrišćanski pokret.

U ovom trenutku smo primorani da kažemo: „U redu onda, a šta sa pričama iz jevanđelja?” Šta sa Jevanđeljem po Mateju 28, sa kratkom pričom u Marku 16 i dalje sa Lukom 24, i mnogo kasnije sa onom u Jovanu 20-21? Ja, naravno, kao zapravo skoro svi učenjaci jevanđelja, verujem da su ona bila zapisana mnogo kasnije. Zapravo ne znam kada su jevanđelja zapisana. Niko to ne zna, iako nam učenjaci stalno govore da znaju. Mogla su da budu napisana toliko rano kao što su pedesete godine prvog veka; neki bi rekli ranije. Mogla su i da budu napisana tako kasno kao što su sedamdesete ili osamdesete godine; neki bi rekli i devedesete. Ali za moju priču trenutno to nema nikakvu važnost.

Poenta je sledeća: priče o vaskrsenju iz jevanđelja (i povezani materijal na početku Dela apostolskih) imaju određene ključne karakteristike, zajedničke za sva četiri jevanđelja, koje istorijski pokazuju da, iako su bila zapisana kasnije, ona se vraćaju na način koji uopšte nije bio previše izmenjen, blago redigovan ali ne suštinski izmenjen, do veoma rane usmene tradicije. Ovo je, očigledno, od ogromnog značaja.

Prva karakteristika je Isusov portret u pričama o vaskrsenju. Rečeno je više puta (i kada sam istraživao veliku knjigu postao sam veoma umoran od čitanja kako su učenjaci to govorili) da je (1) Jevanđelje po Marku prvo napisano, a u njemu nema

gotovo ništa o vaskrsenju; (2) sledeće je Jevanđelje po Mateju, nema mnogo više informacija ni tamo; potom (3) pri kraju veka tu su jevanđelja po Luki i Jovanu, i tek onda i samo onda nalazimo priče o tome kako Isus jede pečenu ribu, pravi doručak na obali, poziva Tomu da ga dotakne i tako dalje. Prema teoriji, dakle, bilo je hrišćana pri kraju veka koji su počeli da veruju da Isus nije bio zaista pravo ljudsko biće, da nije bio pravi čovek, tako da Luka i Jovan izmišljaju priče u ovoj fazi kako bi rekli, da, on je zaista bio ljudsko biće, vaskrsli Isus je zaista imao ljudsko obličje i tako dalje.

Nevolja sa tom teorijom – koja je, kao što kažem, bila veoma popularna – jeste da te priče (o Isusu koji sprema doručak na obali, lomi hleb u Emausu, poziva Tomu da ga dotakne i tako dalje) imaju ovog istog Isusa koji ide i prolazi kroz zatvorena vrata, ponekad ga prepoznaju, a nekada ga ne prepoznaju, pojavljuje se i nestaje po volji, i konačno se uspinje na nebo. Postaviću to ovako. Da sam izmišljao priču, recimo 95. nove ere jer znam da su neki moji ljudi malo nesigurni oko pitanja da li je Isus zaista bio pravo ljudsko biće, ne bih stavio sav taj materijal unutra. To je na neki način „autogol“.

S druge tačke gledišta, da ste bili Jevrejin iz prvog veka koji je želeo da izmisli priču o Isusu koji je bio vaskrsnut iz mrtvih, prirodni biblijski izvor za vas da se pozovete bio bi Danilo 12, koji je jedan od velikih tekstova o vaskrsenju za judaizam Drugog hrama. Danilo 12 kaže da će oni koji su mnoge doveli do pravednosti sijati poput zvezda u kraljevstvu njihovog Oca. U stvari, Isus to citira u delu u Jevanđelju po Mateju 13 (Tada će pravednici sijati kao sunce u carstvu Oca svoga). Stoga je još fascinantnije da nijedna od ovih priča o vaskrsenju nema Isusa koji sija poput zvezda. Trebalo bi da bude tako ako su izmišljali priču na osnovu teksta.

Dakle, sa ove dve tačke gledišta, portret Isusa u pričama o vaskrsenju je veoma, veoma neobičan. On nije onakav kakvim biste ga očekivali. Nema takvog portreta u jevrejskim pričama toga vremena. Pa ipak, začuđujuće, taj portret je konzistentan kroz jevanđelja po Mateju, po Luki i po Jovanu. (Jevanđelje po Marku je previše kratko da bismo znali šta bi mogao da napiše da je nastavio.) Tako da se dogodilo nešto veoma neobično. Zvuči kao da jevanđelisti pokušavaju da nam saopšte: „Znam da će vam biti veoma teško da poverujete, ali to se zaista dogodilo.” Nešto izvanredno se dogodilo što je ostavilo svoje otiske u pričama. Ljudi ne bi ovo izmislili iz svojih glava. Bilo ko ko piše izmišljene priče o Vaskrsu bi učinio Isusa mnogo prepoznatljivijim.

Dopustite mi da kažem još nešto pored ovoga. Ako uzmete priče o vaskrsenju u Mateju, Marku, Luki i Jovanu na izvornom grčkom i uporedite ih međusobno, one su prilično drugačije – čak i ako govore isti deo priče o ženama koje idu do grobnice i tako dalje. Oni stalno koriste različite reči. Tako da izgleda kao nisu sve to kopirali jedan od drugoga.

Druga stvar je da postoji skoro potpuno odsustvo odjeka i aluzije na Stari zavet u pričama o vaskrsenju. U pričama o raspeću je jasno da je priča o Isusovoj smrti bila ispričana više puta od strane rane hrišćanske zajednice, a utkani su Psalm 22, Isaija 53, Zaharija i ostale aluzije Starog zaveta u priču o raspeću, čak i u priču o pogrebu. Ali onda pređete na priču o vaskrsenju, a ne nalazite ih u Mateju, Marku, Luki ili Jovanu. (A podsetimo se da je Pavle već rekao u Korinćanima 1,15 da je Hrist vaskrsnuo iz mrtvih „po Pismima” – Pavle je već pedesetih godina imao arsenal tekstova iz Starog zaveta preko kojih tumačio vaskrsenje.) Bilo bi vrlo lako za Mateja, koji voli da nam priča o ispunjenju Pisma, da kaže: „Ali sve se ovo dogodilo da se ispune proročka Pisma.” Ali Matej to ne radi. Slično, Jovan kaže

da kada su apostoli otišli do grobnice, nisu još uvek znali to pismo da on mora da bude vaskrsnut. Ali on zapravo ne citira pismo i ne kaže nam koji je deo. A na putu do Emausa, Luka ima Isusa koji razjašnjava Pisma – ali, ponovo, Luka nam nikad ne kaže na koje delove misli ili šta je Isus rekao o njima.

Ovo je veoma neobično. Ili moramo da kažemo da je rana crkva pisala priče o vaskrsenju prepune osvrtnja na Stari zavet i da su Matej, Marko, Luka i Jovan nezavisno jedan od drugog prošli kroz te reference i izvukli ih napolje ili moramo da kažemo da ove priče sežu suštinski do rane usmene tradicije koja prethodi teološkim i egzegetskim razmišljanjima. Po mom sudu ovo drugo je mnogo i daleko verovatnije.

Treća fascinantna karakteristika ovih priča je mesto žene. (Ovo je dobro poznato; ova tačka nije svojstvena samo za mene.) U antičkom svetu, jevrejskom i paganskom, žene nisu bile kredibilni svedoci na sudu. A već u vreme dok Pavle citira javnu tradiciju o Isusu u Prvoj poslanici Korinćanima 15, on govori: „A među najvažnijim poukama koje sam primio i vama predao jeste ovo: Hristos je umro za naše grehe, kao što piše u Pismima; bio je sahranjen i vaskrsnuo je treći dan, kao što piše u Pismima, a potom se pojavio...” i onda ima listu imena, „Kifi, Jakovu, svim apostolima, pred više od petsto braće istovremeno, a poslednjem od svih pojavio se i meni.” Mi dižemo ruke i kažemo: „Pavle, izvini, a gde su tu žene?” Odgovor je da je u ranim pedesetim, javna tradicija izbrisala žene iz obzira, jer je javna tradicija znala da će biti u nevolji. Mi vidimo nevolju koju su imali kada čitamo Kelsosa, koji je vek nakon toga sejao prezir prema vaskrsenju govoreći: „Ova vera je samo zasnovana na svedočanstvima nekih histeričnih žena.”

Tako da je fascinantno da u jevanđeljima po Mateju, Marku, Luki i Jovanu imamo Mariju Magdalenu, druge Marije i druge žene. A Marija Magdalena je, od svih ljudi (znamo da je imala

veoma promenljivu karijeru u prošlosti), izabrana kao prvi svedok: ona je prisutna u sva tri iskaza. Kao istoričari smo obavezni da prokomentarišemo da, da su ove priče bile izmišljene pet godina kasnije, a kamoli trideset, četrdeset ili pedeset, nikada ne bi imale Mariju Magdalenu u ovoj ulozi. Staviti Mariju Magdalenu u ovu ulogu, iz tačke gledišta hrišćanskih apologeta koji žele da objasnu skeptičnoj publici da je Isus zaista vaskrsnuo iz mrtvih, znači pucati sebi u nogu. Ali za nas istoričare ovakve stvari su zlatna prašina. *Rani hrišćani ne bi nikada, nikada, ovo izmislili.* Ove priče – žene koje nalaze praznu grobnicu i sreću vaskrslog Isusa – moraju da budu shvaćene kao čvrsto istorijske.

I na kraju četvrta i konačna karakteristika ovih iskaza. Ovde govorim kao propovednik koji je propovedao za skoro svaki Vaskrs u poslednjih trideset i pet godina. Propovednici u zapadnoj tradiciji koji, za Vaskrs, propovedaju o Isusu koji ustaje iz mrtvih teže da propovedaju o našem ličnom budućem životu, našem ličnom vaskrsenju, našem ličnom putu u raj. Ali u pričama o vaskrsenju u jevanđeljima po Mateju, Marku, Luki i Jovanu, nema ničega o našem budućem životu. Nasuprot tome, skoro svaki put kad Pavle spomene vaskrsenje, on takođe govori o našem budućem životu. U Poslanici Jevrejima govori se o Isusovom vaskrsenju i o našem budućem vaskrsenju; u knjizi Otkrivenja, ponovo, nalazimo vezu između našeg vaskrsenja i Isusovog vaskrsenja. Justin Filozof, Ignjatije Bogonosac i Irinej Lionski se, tačno preko tradicije, svi slažu: „Mi razmišljamo o Isusovom vaskrsenju kako bi promišljali o našem.”

Ali Matej, Marko, Luka i Jovan ne kažu: „Isus je vaskrsnut, stoga ćete i vi biti vaskrsnuti jednog dana.” Oni kažu – a to često dolazi ljudima kao iznenađenje: „Isus je vaskrsao – to znači da je on stvarno bio Mesija. Božje novo stvaranje je počelo. Imamo posao koji treba da uradimo. I, štaviše, privučeni smo da

obožavamo ovog Isusa, zato što mislimo da je on otelotvorio Boga Izraela, tvorca univerzuma.” Drugim rečima, te priče, kakve nalazimo u jevanđeljima, vraćaju se na primitivni način pripovedanja priče koja još uvek nije stigla da kaže: „Isus je vaskrsao, stoga ćemo i mi biti vaskrsnuti”, kao što je nalazimo čvrsto kod Pavla već od kraja četrdesetih godina. Tako da mi moramo da zaključimo da ove priče idu daleko dalje od Pavla do vremena kada mi vidimo veoma, veoma ranu crkvu koja se tetura od šoka od ovog totalno neočekivanog događaja kao što je vaskrsenje i pokušaja da se shvati šta to znači.

Iz svega ovoga dolazim do određenih zaključaka. Kako bismo objasnili uspon ranog hrišćanstva, kako bismo objasnili postojanje ova četiri iskaza o vaskrsenju i još delove iz Dela apostolskih i Pavla, moramo da kažemo da je ova rana crkva zaista verovala da je Isus zaista bio vaskrsnut iz mrtvih. Nemamo dokaza o bilo kakvim ranim hrišćanima koji su verovali u bilo šta drugo. Ali kako mi istoričari možemo to da objasnimo?

Očigledno, kao hrišćani mogli biste pronaći prečicu za ovu priču u bilo kom trenutku. Mnogi hrišćani su to i uradili, što je šteta, zbilja, jer su propustili vitalnu tačku. Često ljudi govore: „Naravno, on je bio Božji Sin. Mogao je da uradi bilo šta. To ima smisla, zar ne?”

Ali ja ne želim to da uradim. Želim da budem veran samim tekstovima, koji tako ne kažu. Mi moramo da se zapitamo: Kako mi objašnjavamo ovaj izvanredni fenomen, činjenicu da je rano hrišćanstvo i prvenstveno nastalo, da je imalo svoj specifičan oblik i da je govorilo te specifične priče koje je pričalo? Ja otkrivam, kako gledam istorijska objašnjenja, da su morale da se dogode dve određene stvari: (1) morala je da postoji prazna grobnica za koju se znalo da je bila tačna grobnica; to nije mogla da bude greška; (2) mora da je bilo ukazanja vaskrslog Isusa. Mora da su se dogodile obe ove stvari.

Zašto? Zato što, da je bila prazna grobnica a bez ukazanja, svi u antičkom svetu bi izveli očigledan zaključak (očigledan za njih, iako nije za nas): kradljivci tela. Grobnice su bile redovno pljačkane, pogotovo ako su ljudi bili bogati ili poznati; moglo je biti dragulja tamo, moglo je biti nečega što je vredno krađe. Tako da bi oni rekli ono što je Marija Magdalena rekla: „Uzeli su mog Gospoda, i ne znam gde su ga stavili.” Oni apsolutno nikada ne bi govorili o vaskrsenju, da je sve što se desilo bila samo prazna grobnica.

Isto tako, ne možete objasniti istorijske podatke koje smo pogledali prosto govoreći da su apostoli morali da imaju neku vrstu iskustva koje se ispostavilo kao sastanak sa Isusom. Oni su znali da je Isus ubijen. Ali oni su svi znali za halucinacije i duhove i vizije. Antička literatura – jevrejska i paganska na isti način – puna je takvih stvari. Ide sve do Homera; nalazi se kod Vergilija; nalazi se svuda. Nedavno su neki ljudi pokušali da kažu, tvrdeći da je nemoguće da se vaskrsenje desilo, nešto poput ovoga: „Ah, dobro, kada oni koje volite umru, ponekada ćete ih doživeti u sobi sa vama, kako vam se smeše, možda čak i razgovaraju sa vama; a onda ponovo nestaju. Možda se to dogodilo i ovim apostolima.” I to je istina; čitao sam neku literaturu vezano za to. Ovo je dobro dokumentovani fenomen kao jedan deo procesa tugovanja i možete ga objasniti kako želite. Ali odlučujuće je da su *rani hrišćani takođe znali za ovaj fenomen*. Oni su savršeno dobro znali da su postojale stvari poput vizija, halucinacija, snova, duhova i tako dalje. Drugim rečima, da su oni imali iskustvo sa Isusom, koliko god da je jasno izgledalo da su bili sa Isusom, ali da grobnica nije bila prazna, oni bi rekli: „O Bože moj, ovo je bilo veoma moćno, i prilično utešno na neki način; ali on nije vaskrsao iz mrtvih, naravno, jer mrtvi ljudi ne vaskrsavaju (sve dok svi mrtvi ne vaskrsnu na kraju) – i svakako, telo je u grobnici.”

U ovom trenutku moramo da se podsetimo na način na koji su Jevreji sahranjivali ljude u to vreme. Većina jevrejskih pogreba u Palestini toga vremena bili su obavljeni u dve faze. Prvo, telo se zamota u platno, sa mnogo začina, i smesti se u grobnicu u steni ili čak i u podrum kuće. Nisu se sahranjivali ljudi na način na koji se sahranjuju ljudi u modernom zapadnjačkom svetu, u duboku grobnicu u zemlji koja se onda zatrpa, jer se dolazilo da se pokupe kosti jednom kada se raspadne telo. (Zato su se stavljali začini, zbog smrada raspadanja; ne bi se mučili i trošili na začine da se telo stavljalo u zemlju.) Zatim, kada se celo telo raspadne, skupljale su se kosti, stavljale su se u kosturnicu, kutiju sa kostima, koja se stavljala ili u lokulus (mala niša u grobnici) ili na neko drugo pogodno mesto. Arheolozi nastavljaju da iskopavaju kosturnice u Jerusalimu – desetine njih – svaki put kada se gradi neki novi put, novi hotel Hilton ili neko novo stambeno naselje. Arheolozi imaju stotine, čak i hiljade, njih.

Smisao je ovaj. Da je Isusovo telo još uvek bilo u grobnici, apostoli bi lako saznali za to. Onda bi oni rekli: „Koliko god da su jake ove halucinacije koje smo mi imali, on nije vaskrsao iz mrtvih.” Tako da mi kao istoričari moramo da kažemo da je zaista grobnica bila prazna i da su zaista postojala viđenja ili, ako želite, susreti sa nekim za koga se pokazalo da je Isus, iako se činilo da je bio čudno preobražen na način na koji oni nisu očekivali i na način koji je nama kao čitaocima poprilično zbunjujući.

Konačno dolazimo do poslednjeg poteza u šahovskoj igri. Kako ja, kao istoričar, objašnjavam ove dve činjenice, kako ih prihvatam da jesu: prazna grobnica i ukazanja i vizije Isusa. Ubedljivo najlakše objašnjenje je da su se ove stvari desile jer je Isus zaista vaskrsao iz mrtvih, a apostoli su ga zaista sreli, iako je njegovo telo bilo obnovljeno i preobraženo tako da je sada

izgledalo kao da može da živi u dve dimenzije odjednom. (To je, zaista, možda najbolji način da se razume fenomen: Isus je sada živio u Božjoj dimenziji, a i u našoj ili, ako želite, na nebu i na zemlji, u isto vreme.)

Isusovo vaskrsenje zaista obezbeđuje *dovoljno* objašnjenje za praznu grobnicu i za susret sa Isusom. S obzirom na to da sam ispitao sve ostale moguće hipoteze koje sam pročitao u literaturi, mislim da je ovo takođe i *nužno* objašnjenje.

ENTONI FLU: ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Veoma sam impresioniran pristupom biskupa Rajta, koji je apsolutno nov. On predstavlja dokaze za hrišćanstvo kao da su nešto novo po prvi put. Ovo je od neverovatne važnosti, pogotovo u Ujedinjenom Kraljevstvu, gde je hrišćanska religija gotovo zamrla. To je apsolutno predivno, apsolutno radikalno i veoma moćno.

Da li je moguće da je bilo ili da može postojati božansko otkrivenje? Kao što sam rekao, ne možete ograničiti mogućnosti svemoći osim ako ne želite da uradite nešto što je logično nemoguće. Sve ostalo je otvoreno za svemoć.